Отаман
І. Лютий-Лютенко
Вогонь
з холодного
яру

ОТАМАН ІВАН ЛЮТИЙ-ЛЮТЕНКО

ВОГОНЬ З ХОЛОДНОГО ЯРУ

СПОГАДИ

19 8 6
Детройт, США

Редакція Сидора Кравця
Обкладинка роботи артиста-маляра
С. Конаша-Конашевича

Друковано в США

Друкарня: Hamtramck Printing
2209 Caniff Avenue, Hamtramck, Michigan 48212 U.S.A.

COLONEL IVAN LUTY-LUTENKO

FLAME
FROM A
FRIGID CANYON

MEMOIR

19 8 6
Detroit, Michigan
U.S.A.

Prepared by Sydir Krawec
Cover by
S. Konarz-Konarzewski

Printed in U.S.A

Printed by Hamtramck Printing
2209 Caniff Avenue, Hamtramck, Michigan 48212 U.S.A.

ВОГОНЬ
З ХОЛОДНОГО
ЯРУ

Безсмертній пам'яті тих, що впали в лицарській боротьбі з неправдою за правду і волю України, і тим, що чесно продовжують цю святу боротьбу, — присвячую.

Автор

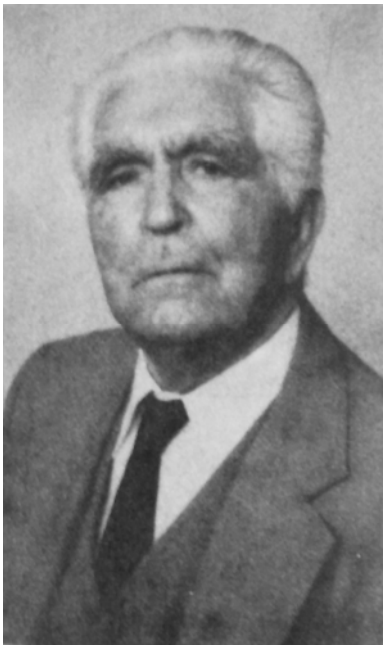

Іван Лютнй-Лютенко

ВІД АВТОРА

Кожна жива людина, хоч як би вона була зайнята щоденними турботами, свідомо або й підсвідомо відірветься від усього на мить, щоб промчатись думками в минуле: згадати потішно-радісні переживання і захмарені, важкі, а то й болючі переживання, що зарізьбилися в пам'яті на все життя.

Згадую і я своє бурхливе й жорстоке минуле, щоб ще раз і ще раз перевірити в думках себе самого: чи добре, чи правильно, чи чесно я діяв у різних складних і драматичних моментах мого химерного життя, коли доля лукава безжалісно кидала мене у вир одчайдушної боротьби з неправдою — комунізмом; клала мене безпритомного в тифорному стані на ліжко лікарні; замикала мене беззахисного в тюрму для глуму наді мною чужих зайд-окупантів і на радість своїх безхребетних підлабузників.

Але друкувати своїх спогадів я ніколи не збирався і якби яе безперервні спонуки моїх приятелів, я й не надрукував би їх. Тож, зібравши докупи ьітлки ті події з мого вибоїстого життя, які глибше закарбувалися в моїй пам'яті, я подаю їх тут епізодично, особливо не дотримуючись хронологічної послідовности.

Іван Лютий-Лютенко

ЧАСТИНА I

І повіє вогонь новий
З Холодного Яру...
Т. Шевченко

МОЇ БАТЬКИ І МОЄ ДИТИНСТВО

Мій батько Макар Минович Лютий-Лютенко походив із бідної селянської родини. Був лагідної вдачі, поставний, вище середнього зросту, русявий. Замолоду ходив до дяка, щоб засвоїти писемну мудрість — аз, буки, вєдь, глаголь, добро, бо шкіл по селах тоді не було. І ця наука в дяка стала і корисною, і дуже придатною в житті; знавши читати, писати й рахувати, він без труднощів і перешкод влаштувався на посаду об'їждчика Капустянського лісу на Звенигородщині. Мама моя Євгена, навпаки, була дочкою заможної селянської родини Цибульських із села Товмач.

Я народився 24 червня 1897 року в Капустянському лісі, а хрестили мене в селі Капустинах. П'ять років мого безжурного дитинства пробігло в цьому ж Капустянському лісі. Мені й на думку ніколи не спадало, що й дальше моє життя, таке бурхливе й ризиковне, буде пов'язане з розкішними рідними лісами, а в тому й Холодноярським лісом, оспіваним нашим Кобзарем.

Згодом батька перевели з Капустянського лісу доглядати Скотаревський ліс. Тоді батьки купили в селі Товмач гарну садибу — хату з городом, гарний садок і три десятини землі. Село наше Товмач було все в садках, гарне, чепурне, як і всі українські села, мало й кілька ставків, але було бідне. Із придбаної в Товмачі хати я й пішов, десь у семи-восьми років, із старшою сестрою Наталкою до земської школи. До школи нам було далеченько, зо дві верстви, але втоми від ходу туди й назад якось не відчувалося.

Підробившись трохи на службі в лісництві, батько зайнявся відгодовуванням волів. Привозив із цукроварні жом, годував ним худобу і продавав. Це давало батькам чималий прибуток.

Саме в той час державні аґенти ширили по українських селах привабливу пропаганду, щоб наші люди їхали на Сибір,

в Алтай і там заселювали незайману землю. При цьому аґенти обійми переселенцям державну допомогу грішми, ренаментом, різні привілеї та „льготи" на новому місці в Сибіру. Чимало наших селян зривалися з насидженої прадідівської землі. Покидали свою обдаровану Богом красою природи, голубінню неба й цілющим кліматом батьківщину і їхали в Суворий, далекий і незнаний Сибір. З нашого села виїжджали в Сибір два брати з родинами. Продавали свою садибу — хорошу нову хату з дерев'яною підлогою (тоді ще рідко хто з селян мав хату з дерев'яною підлогою), паровий млин і землю. Батько купив цю хату й землю за дві тисячі рублів: тисячу рублів дав готівкою, а решту мав сплачувати ратами. З цього часу в нас працювали два наймити. Батьки взяли ще й дівчину „за рідну дитину", бо господарство наше розросталося, роботи щороку було більше. В купленій новій хаті жилося нам дуже добре — вигідно, затишно, весело і в лостатках. Мені з сестрою було вже ближче ходити до школи. Вчителі впросилися до нас на столування, бо наша мама вміла добре варити страви та випікати різні смачні печива і дуже любила чистоту, охайність і порядок у хаті.

КУДИ? ДО ЯКОЇ ШКОЛИ?

За чотири роки я закінчив земську школу. Один із учителів — Денис Мефодійович — радив моїм батькам послати мене вчитися далі, бо я був дуже кмітливий у математиці. За науку треба було платити 150 рублів, а до того я належав до того „щасливого" прошарка „крестьян" (селян), перед яким після земської школи зачинялися двері до вищих шкіл. Подумавши, батько вирішив, що платитиме за моє навчання. Розпочалося клопотання, щоб мене прийняли до гімназії в Златополі. На жаль, нічого з того не вийшло: селянин — і до гімназії не прийняли,.,

Але Денис Мефодійович десь розшукав програму освітніх курсів — у Києві за 50 рублів, а в Москві за 25 рублів, і ми гуртом вирішили, щоб я їхав учитися до Москви. Цілий рік підготовляв мене всебічно Денис Мефодійович, поглиблював і розширював мої знання, щоб я не провалився на екзамені в Москві.

ДО МОСКВИ

І ось я вперше в моєму житті їду сам-один у велике і чуже мені місто. їду в Москву вчитися в комерційній школі. Безліч різних думок, солодких надій і млосних сумнівів. Та раптом, якось мимохіть, лізли мені в голову настирливі запитання, на які я не міг дати відповіді, і вони, ніби здивовані моєю неспроможністю, кудись зникали, щоб дати місце іншим. Я намагався не думати. Отак приплющити очі й нічого не думати. Але це мені вдавалося не надовго. Намагався зосереджуватись на краєвиді, що миготів і мінявся, наче в калейдоскопі, залишаючись позаду поїзда, що втікав від нього, мчав на північ. Але б бачене у вікні не розвіювало моїх думок. Щодалі яскравішою ставала мінливість усього: небо втрачало свою ніжну блакить, садки й будинки — свою чепурність, ліси й річки — привабну красу й веселість. Усе це бачене не збадьорювало моїх думок: як мені буде в тій Москві? Що мене в ній чекає?.. Тільки метушливість пасажирів на станціях, що всідали й висідали, відганяла рої настирливих думок, що меланхолійно томили мене без угаву.

Мої переживання й турботи в поїзді до Москви, як показалося, були зайві. Правда, до комерційної школи мене не прийняли, бо було вже запізно. Але при цій же дев'ятій „Мєдвєдєвскій купєческій гімназії" під час війни були курси для „вольноопредєляющіхся". так звані курси Паршіна, з оплатою, здається, 10 рублів на рік, а гуртожиток із харчуванням — 15 рублів на місяць. Там я й зупинився. Там жив і вчився. На курсах ми мали шість-вісім викладачів. Учні були переважно старші віком за мене. Одні з них училися як слід, інші трохи вчилися, а решта — більшість — зовсім не вчилися. Я скоро познайомився з цими парубками, а з декотрими й заприятелював. Але приятелювання це не легко мені давалося: я не вмів плавно говорити по-російському, а в добавок ще й наголоси в розмові ставив не там, де треба. За мою мову й вимову, спіймавши мене на слові „телехвон", так і прозвали мене — „Телехвон", хоч у них це слово так гладко не виходило, як у мене. Та це не тривало довго, бо слухом я сприймав вимову хлопців дуже уважно, запам'ятовував і з кожним днем все менше й менше „хохлачіл русскій язик", як констатували мої співрозмовники.

На курсах мене дуже полюбив Паршів за мою кмітливість. А коли траплялося, що ніхто з курсантів не міг вирішити задачі, то Паршін викликав мене до таблиці, кажучи:

— Лютєнко, покажіте нашім москвічам, как надо решать задачі.

Я йшов до таблиці й „рєшал задачу", пояснюючи своїй „хохлацкім нарєчієм", яке ні трохи не смішило і не дратувало Паршіна.

НА КВАРТИРІ В МОРОЗОВИХ

Пробувши рік у Москві, я вже не погано говорив російською мовою. За той час на мене звернули увагу мої шкільні товариші. Затискалася дружба, товаришування. Ті з них, — а таких було чимало, — що не могли впоратися з задачами, прилещувалися до мене, щоб їм допомагати. І я, звичайно, допомагав їм. Дуже часто приходив до мене курсант кволого здоров'я, Ваня Морозов, що сидів поруч зі мною на курсах, і просив допомоги. Як ми заприязнились, він почав запрошував мене до себе в гості. Я обіцяв йому зайти колись, але свідомо зволікав, відкладав на. пізніше, не почуваючи себе ні зовнішньо, ні внутрішньо готовим гостювати в москвичів. „Я ж селюк, неотеса" — думав я собі. Згодом стало мені відомо, що старший брат того Вані Морозова (двоюрідний брат знаного великого багача Морозова) має у Москві чотири чи п'ять великих крамниць готового одягу, в яких працювало багато службовців і робітників — чоловіків, жінок і молодих дівчат.

Коли ж, нарешті, після стількох обіцянок, зайшов я до Морозових, то Ваня, перше всього, познайомив мене з своїм старшим братом. Михайлом Степановичем, і його дружиною — Варварою Полієвктовною. Вони були старообрядці (старовери). Михайло Степанович — пристійний, поставний чоловік, розумний і приємний, хоч, здавалося, суворої вдачі. Розмовляючи зі мною, запитав, чи може він мене називати так, як називає свого брата — „Ваня". Я не заперечував, сказав тільки, що в нас, у Малоросії, називають так, як і пишуть — Іван. Я ж малорос...

— Для мене це не має значення, хто ви. — якось під креслено сказав він. — Я хочу взяти вас до себе. Будете в нас жи-

ти, їсти разом з нами, і будете допомагати Вані вчитнсь. Згода?

Я притакнув головою. Так я перейшов жити до Морозових на Тверську, 68. З матері яльного боку це мене не абияк улаштовувало, бо квартиру і харчування мав я безкоштовно, але з морального боку було мені якось тіснувато і приголомшливо. Почував я себе в новій, пишній і багатій, справді панській обстановці ніяково. Усе тут було інакше, не таке і не так, як у себе вдома. Треба було до всього приглядатися, привчатися, засвоювати, щоб не смішити москвичів своїм невмінням у поведінці.

До столу в Морозових звичайно сідало обідати п'ятнадцять-шістнадцять душ, а до вечері ще більше. І хоч я ні до чого не поривався першим, не брав першим ложку чи виделку в руку, а приглядався крадьки, як це роблять інші, то все таки в мене виходило щось не так, як у людей, і за столом вибухав гомеричний сміх з приводу мого штурбацтва. Таке трапилось зі мною за столом два чи три рази, і більше сміху не було, бо Михайло Степанович підвівся і суворим тоном викрикнув:

— Ша! Щоб я ніколи більше не чув насмішок з Вані! Хто ще раз наважиться насміхатися з Вані, того випрошу геть з-за столу і більше він не буде обідати разом з нами. Зрозуміли? Кажу це перший і останній раз ...

Після обіду Михайло Степанович покликав мене до себе і сказав, щоб я не соромився і про все, чого я не знаю чи маю сумнів, запитував його. Але я вже з дня на день помітно „розумнішав", приглядаючись, привчався і все менше й менше робив промахів; і просити в Михайла Степановича пояснень відпадала потреба.

Десь за півроку мого перебування в Морозових Михайло Степанович запропонував мені роботу: записувати все те, що зробили дівчата в його крамницях. Відтоді мене стали поважати всі службовці, робітники та дівчата. Морозов платив мені 18 рублів на місяць. Це був немалий заробіток на всьому готовому і безплатному для мене. Час від часу в Морозових гостювала вибрана „знать" — високі службовці, лікарі, адвокати, офіцери та інші вельможі, то й мене просили за стіл разом із ними.

— Ваня, садісь здесь, — казав Михайло Степанович, показуючи місце поруч себе.

Я далі вчився, а в вільні години і кожного третього дня записував і підраховував те, що зробили і що заробили жінки й дівчата. Інколи мені допомагала в цьому Варвара Полієвктовна. Я почав потроху „багатіти". Купив собі гарний і доброякісний костюм, купив і годинника. Наймав репетитора, щоб підтягав і шліфував літературно мою російську мову. Але чорта два... Даремно витрачався: на іспитах таки провалився, спотикнувшись на твердих і м'яких знаках, та заплутався між „и" восьмерічним, „і" дєсятєрічним та „ять". Після провалу на іспитах з російської мови мені вмить пригадалася анекдота, що її залюбки розповідали „вічні" студенти. Перед іспитами студент запитав учителя, чому і для чого в російській мові вживаються двоякі „и-і" — „восьмєрічноє" і „дєсятєрічноє"? А вчитель, вибалушивши на студента очі, відповів: „Чтоби поймать дурака!" Може й так, — подумав я про себе.

Паршін, на курсах якого навчалося 400 учнів, порадив мені подати прохання про переекзаменацію. Я й подав, і мене допустили. Але я знову наробив чимало граматичних і стилістичних помилок на папері. Підійшов до мене Паршін, глянув на моє „чістопісаніє" і скривився, ніби лімона лизнув, дещо поправив, і мені втелющили оцінку на цілих 4... Натомість з учбового округа Москви мене привітали як найкращого студента з математики. Мені видали „диплом" за 6 гімназійних кляс. Треба було вчитися далі, щоб здобути „атестат зрелості". Але саме тоді почали приймати в солдати, бо розпочалася російсько-австрійська війна. Ваня Морозов поїхав у своє село Сімбірськ Алаторського повіту. Михайла Степановича мобілізували і послали аж у Тифліс працювати в банку. Вдома залишилася сама Варвара Полієвктовна, і я вирішив іти в солдати.

МРІЇ БУТИ ОФІЦЕРОМ

Ще на курсах я викладав теорію і практично вів фізичне виховання, бо дуже любив спорт і вмів добре подавати команду. Мені дали рангу старшого унтерофіцера. Інспекторами були в вас полковник і два офіцери. Той полковник часто намовляв мене не йти до війська і продовжувати далі навчання, але мені дуже хотілося бути офіцером, і я таки пішов у солдати.

На військовій комісії, побачивши будову мого тіла, мене хотіли причислити до артилерії, але я впросився до піхоти, бо в піхоті було багато моїх товаришів і знайомих. Мене приписали до 55-го полку піхоти на Ходинці під Москвою, в команду „вольноопрєдєляющіхся". Тут під Москвою пробув я зо два місяці. Подружив із москвичем Ваньою Язиковим, що його батько мав найкращі бані в Москві. Часто ходили з Ваньою до його заможних батьків, випивали, забавлялися. Але одного разу ми, загулявшись, запізнилися до полку: замість 11-ої години, прийшли о 1-ій годині ночі. Нас „попросили" на гауптвахту і там сказали, що ми вже ніколи не повернемось до своєї команди. Згодом виявилося, що хтось із солдатів зневажив ударом „в рожу" вартового офіцера. Про це донесли командувачеві Московського округа ген. Морозовському, і він приказав, щоб усіх, хто запізнився, вислати на фронт, без права повернення в школу прапорщиків.

НА ФРОНТІ

На другий день нас, як мальованих, посадили в ешельон, разом з маршовими ротами, і повезли на фронт. За тиждень ми були в Мінську, де нас приділили до 8-го Московського ґренадирського полку. Молоді офіцери, що потребували поповнення, дуже добре до нас поставилися. Командир роти розповів нам, що три дні тому відбувався завзятий бій з німцями.

— Ще й досі висять на дротах трупи наших офіцерів, — казав він, махн.вши рукою туди, де вони висіли, — і їх обов'язково треба якнайскоріше підібрати. Якщо ви це зробите, то негайно підете до школи прапорщиків і будете поставлені до нагороди медалями, — підкреслив командир роти.

Щоб добратися до тих трупів, що висіли на колючих дротах, треба було перебрести річку Шару, і ми пішли вбрід. Завдання було не з легких. Дія відбувалася в небезпечному місці, так би мовити, на очах ворога, що недалеко за дротами чигав у шанцях на нові жертви, на наше життя. До того ж ми були новачки на фронті; це було перше наше хрещення вогнем і кров'ю на фронті. Все ж таки, долаючи страх і перешкоди, ми досягнули свого коштом легкого поранення двох учасників. Трупи вбитих солдатів, а між ними і прапорщика Варшавського ми принесли.

Командир батальйону розпорядився службовою дорогу поставити нас до нагороди медалями. Небавом полк відправив нас до команди „вольноопрєдєляющіхся", що стояла у Ржеві Смоленської губерні. У Ржеві пробули ми не цілих два місяці. Там видали нам нове обмундирування і порозсилали нас у військові школи — кого куди. Мені випало їхати аж у Тифліс до школи прапорщиків.

З ТИФЛІСУ ДО ОМСЬКА

При виїзді мені видали документи на руки і я, їдучи на Кавказ, заїхав додому. Це була неймовірна несподіванка. Мене ніхто не чекав і не сподівався зустрічати. І раптом я до хатні.. Радість, утіха, обійми, цілування і сльози, рясні сльози матері й сестри, що з радости й говорити не могли, а тільки ахали й охали, обціловуючи мене. Пробув я вдома два дні. Поплакали, наговорилися. Розповідали мені про все, що сталося в селі й околицях за час моєї відсутносте. Розпитували мене про моє життя-буття у школі та в „москалях". Почистили мене, очепурили як ляльку і я, звільнившись із цупких обіймів заплаканої матері й сестри, поїхав через Харків і Ростов-на-Дону до Тифлісу,

Коли я приїхав до Тифлісу, то виявилось, що там у школі прапорщиків немає вже місця, і мене відправили аж до Омська (Сибір), Там приділили мене до школи прапорщиків ч. 2. В Омську я вперше в моєму житті зустрівся з галичанами. Це були полонені „австрійці". Вони там обслуговували нас, прибирали, чистили, огрівали школу тощо.

За вісім місяців я закінчив школу прапорщиків, але нас ще протримали там два місяці. Возили нас на тактичні вправи за 200 верст від Омська. Під час навчання у школі ставлення викладачів до мене було добре, прихильне, хоч мої топографічні завдання буди нікудишні. Мені завжди допомагав у цьому штабс-капітан — поляк. Шістьох нас і двох офіцерів двічі посилали аж до Іркутська по японську матерію яснозахисного кольору на обмундирування та інші речі для школи прапорщиків ч. 2.

Нарешті прийшов день розпуску школи прапорщиків. Командуючий військами Іркутського воєнного округа прочитав приказ про піднесення нас до ранги прапорщиків, зачитав на-

ші прізвища і привітав кожного індивідуально з новою рангою. Так ми стали офіцерами. Не довго вчився, але наволочився, — каже наша пословиця.

ДО КИЄВА...

Настав день розподілу кому з нас куди їхати на службу. Тягнемо жеребки. Мені попався жереб їхати до Владивостоцького округа, а моєму товаришеві — до Києва. Ми помінялися місцями призначення, бо мене тягнуло до Києва, а для нього Владивосток був вигідніший. Нам видали новеньке обмундирування, а дещо й самі собі купили. Як особисту зброю видавали кортики і шаблі. Я взяв собі кортика.

По дорозі до Києва довелося нам простояти дві доби в Челябінську. Там я побачив багатство Сибіру. Мішки й мішки рябчиків, гусей, качок та різної риби! В Омську на станції і на ринках також були гори мішків з їстивними продуктами, а масло і сир — бочками в кілька шарів. Та й не диво. Коли ми ще з Омська виїжджали на тактичні вправи, то вздовж 200 верст бачили польські й українські хутори, що власники їх випасали отари корів і по кілька тисяч овець. Удої молока вони відвіювали на центрофуґах. Сметана йшла на масло, з молока відігрівали сир, а сироватку пускали каналом у річку. І все це заготовлялося тодішнім способом примітивного господарювання і такого ж примітивного виробництва, а що б то було при теперішньому змеханізованому й раціоналізованому використовуванні сільського господарства!..

Приїхавши до Москви і скористувавшись нагодою кількагодинної затримки поїзда, я, уже в ранзі офіцера, відвідав декого з моїх знайомих. Із Москви поїхав просто додому і пробув у своєму селі цілий місяць. Гостював, кумував, був і старшим боярином, забавлявся. Мати моя дуже раділа, тішилася мною. А перед сусідами та знайомими вихвалялася гордовито своїм сином. Дивіться, мовляв, який син у мене — офіцер!..

Місяць мого гостювання вдома пробіг дуже швидко. Я й не оглядівся як прийшов час прощатися з рідними, сусідами, селянами і знову рушати в далеку дорогу на місце призивчення. Сумно було на душі розставатися з рідним і дорогим серцю куточком широкої, просторої, прекрасної, такої багатої і

такої бідної України, не знаючи куди закине мене моя доля і що мене чекає в крутіжі воєнної хуртовини, де щастя і доля людини міняється в одній секунді... Зрештою, це природна річ: солодко зустрічатися і гірко розлучатися.

У Києві комендантом тоді був німець — Медер, а штабс-капітан Олександер Загродський був у нього одним із адьютантів. Медер був дуже суворий і вимогливий до солдатів. Мене призначили до складу 2-ої дивізії, то стояла в Ромні на Полтавщині.

Прибувши в Ромен, я зголосився у штаб дивізії. В канцелярії були офіцери — генерал і полковник, а збоку сиділи якісь дівчата-панянки. Мене запитали, де я хочу служити — в Умані, чи в Черкасах? Слухаючи нашу розмову, дівчата перекидалися стиха між собою словами, сміючись, а потім одна з них і каже до мене:

— А чого то ви цвенькаєте по-чужому?.. Ви ж українець! ..

Тут і офіцер, що оформляв мої папери, заговорив до мене по-українському. Це було для мене дуже дивною і дуже милою несподіванкою, якої я й думкою не міг припускати, а не то що почути. Після оформлення паперів ми пішли всі разом на вечерю.

НА СЛУЖБІ В ЧЕРКАСАХ

Мене призначили помічником командира 12-ої роти 290-го полку в Черкасах, де прослужив я шість місяців. Саме в той час цар Микола II зрікся царського трону Романових. Постало суцільне замішання: бунти, демонстрації, віча, промови-агітації. А трохи згодом вибухла і революція. В Петрограді зформувалося „Врємєнноє правітельство" на чолі з Керенським. У Києві діяла Центральна Рада. Прокинулися з вікового сну-летаргу поневолені народи Російської імперії і заходились як хто умів організовувати свої національні сили для самозахисту і відбудови своїх самостійних держав на своїх етнографічних територіях. З'являлися як гриби після дощу різні банди розбишак, що вбивали і грабували людність для власної наживи. Виникали озброєні і добре муштровані загони різних отаманів, що нікого над собою не визнавали, ніяких програм на майбутнє не голосили, заспокоюючи свою егоїстичну жадобу влади

„нинішнім днем" і „роблю, що хочу"... Це був пострах для фільварків, заможніших селян і жидів, що жили по селах і малих містечках. Коли ж рушила сараною з фронту різнонаціональна мішанина вчорашніх солдатів — розбої, грабунки, терор і хаос набрали таких розмірів, що їх не можна ні описати, ні розповісти. Від цих останніх найбільше постраждали багаті жиди, купці, промисловці, фабриканти і комерсанти по більших містах України.

По селах і містечках почали спонтанно організовуватися озброєні ватаги людей різного віку під проводом обізнаних з військовим ділом для самозахисту. В деяких місцевостях самозахисні загони, що ними керували колишні військовики і ті солдати, що верталися з фронту додому, кількістю і вмінням дорівнювали невеликим військовим з'єднанням. Стрілянина лунала завжди і всюди: одні нападали стріляючи, інші відстрілюючись захищалися, ще інші в погоні за якоюсь бандою, що втікала, натрапляли, особливо вночі, на таку ж ватагу самозахисників, як і самі, і билися поки не збагнули своєї помилки ...

Розпорядженням і заходами Української Центральної Ради розпочалася українізація солдатських частин великої армії недавньої імперії Романових. Українізація мала успіх, деякі частини з ентузіязмом ставали українськими, деякі без ентузіязму, а чимало було й таких, що ставилися індиферентно до українізації, зберігаючи якийсь нсвтралітет і тихцем або й одверто переходили на бік большевицької пропаґанди, що обіцяла рай і золоті гори пролетарям — солдатам і робітникам.

ПЕРШИЙ БІЙ З БОЛЬШЕВИКАМИ КОЛО ГРЕБІНКИ. МОЄ ПОРАНЕННЯ.

Десь, може, за рік командиром 290-го полку став українець — полковник Сікевич (помер у Канаді). З наказу Центральної Ради наш полк вирушив проти большевиків, що наступали з Харкова. Коло Гребінки зустрілися ми з большевиками. Частини їхні складалися переважно з малоросів і свідомих українців, але збаламучених принадною пропаґандою большевицьких аґітаторів, які обіцяли їм безтурботне райське життя після остаточної перемоги радянської влади. Розгорівся завзятий бій, в якому я був поранений у ногу.

Пробувши коротко вдома після шпиталю, де я лежав умежу з ліжком Золотарьова — коменданта тієї большевицької частини, з якою ми билися коло Гребінки (він мене безперестанку намовляв, щоб я йшов із ним до большевиків), я вернувся у полк до своєї частини. Довкола шалів відкритий бандитизм. Через відсутність транспорту солдати, що масово залишали фронт, збиралися у великі ватаги і мандрували залізною дорогою від станції до станції, розграблюючи по дорозі все, що під руки попадало. За будь-який протест чи спротив або самозахист — убивали на місці. До цих озброєних банд приєднувались інколи і місцеві покидьки суспільства, бо в тих бандах недавніх фронтовиків працювали вже на всю пару кваліфіковані аґенти, пропаґатори комунізму, що обіцяли рай на землі для всіх працюючих, які, мовляв, упродовж віків працювали на царів і панів, а заплатою за це залишилися їм мозолі на руках. У деяких місцевостях України ці банди набрали таких розмірів, що без великих зусиль роззброювали і розбивали німецькі й австрійські військові з'єднання.

БІЙ З БОЛЬШЕВИКАМИ КОЛО БОБРИНСЬКОЇ СТАНЦІЇ

Наш полк ще тримався дисципліни, хоч триматися в хаосі того суцільного замішання було не легко. Ось подам один із сотні приклад. В нашому полку було троє братів Хоменків. Один із них. що приятелював зі мною, був українець, другий — „денікінець", утік до „Добровольчої армії" Денікіна, а третій — перейшов до большевиків . . .

Ми знову зударилися з большевиками коло Бобринської станції. Це були переважно червоні матроси з Чорноморської фльоти. І хоч вони були регулярні фронтовики, „купані в морі, сушені бурями і гартовані сонцем", як любили вони чванькувато підкреслювати, то на суші вони показалися неповороткими, а в деяких ситуаціях зовсім безпорадними, І ми їх розбили вщент!

НОВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

За Директорії УНР мене призначили командиром 23-го Черкаського окремого куреня і послали до Смілої. За яких два-три місяці, під безперервним вереском большевицької пропа-

ґанди, в батальйоні залишилося всього-на-всього 27 козаків, і решта, здеморалізувавшися большевицькими обіцянками і кличами, порозбігалися „грабувати награбоване" ...

Одного разу на вузловій станції Цвіткове зустрілися ми з дезертирами, що, залишивши фронт, зі зброєю і в повному виряді їхали цілим ешелоном. Просяклі наскрізь большевицькою пропагандою вони, в основному росіяни, взялися зривати з нас офіцерські погони і жовтоблакитні відзнаки. Мій товариш вихопив шаблю і відтяв нахабі ту руку, що простяглася до його мундира. Зчинився крик, гармидер з „общепонятними" матюхами, здавалося, спалахне бій і кровопролиття. Але зразу, ніби на якусь команду, дезертири притихли. Мабуть, побоялися битися з нами, бо нас було багато. Треба тут зазначити, що офіцери фронтових дезертирів давно вже позривали свої погони і ранги. В українській армії було навпаки: всі козаки носили жовтоблакитні відзнаки, а офіцери ще й старшинські ранги. Це дуже кололо в очі большевиків і фронтових дезертирів.

ТИФ

Відступаючи разом із Запорізькою дивізією (недавно це був Запорізький корпус під командою полковника Петра Болбочана) під командою отамана Загродського через Цвіткове до Христинівки, я захворів на тиф. Із Христинівки мене напівпритомного завезли в Умань до шпиталю. За три-чотири дні після того до Христинівки прийшли большевики. „Навівши порядки" по-большевицькому в Христинівці, що вони робили перше всього в кожному селі чи місті куди приходили, прийшли в Умань. В першу чергу кинулись вони до шпиталю виловлювати хворих старшин, перевіряючи руки всіх хворих, що лежали на ліжках. „Діягнозу" при перевірці рук большевики ставили таку: якщо на руках були мозолі, тверді й порепані долоні, то цей для них був „свой", „наш". Коли ж руки були чисті, гладенькі, без мозолів, то власників таких рук большевики вважали за „білоручок", панів-неробів, експлуаторів „робочого класу", і як „трефних" — починали їх „кошерувати" на допитах, а непритомних і ослаблих, що не могли встояти на ногах, стріляли просто на ліжках. Мене врятувала від большевицької „діягнози" сестра милосердя, забинтував-

ши обидві руки аж по лікті, як „поранені, знівечені міною" .

Пролежав я в уманській лікарні цілий місяць. Коли вже трохи очуняв, то мене знайомі завезли на хутір, на територію отамана „Марусі", де вона партизанила разом із двома братами Дерещуками і туди большевики не забігали. Ще за місяць мене з хутора перевезли до містечка Мокра Калигирка, що недалеко від мого села, а звідти я, вже майже здоровий, пришкандибав пішки додому. Тут у моїй місцевості вже „гуляв" повстанець Гризло, старий революціонер-есер, дуже толковий, розумний чоловік, родом із Калниболот на Звенигородщині.

Я ВДОМА

По селах лунала стрілянина. Було чути крики, плач дітей, голосіння-благання жінок і гавкіт собак. Це розгул большевицьких „карательних отрядов". І так день-у-день. Жити мені вдома було небезпечно, бо — як-не-як — я ж таки був „охвіцир", як мені в очі казали наші селяни. І саме те, що я „охвіцир", будь-хто не хотячи чи й зумисне міг ляпнути большевикам. Тож я вирішив сконтактуватися з Гризлом і вирушив пішки до Мокрої Калигирки. Гризло мені розповів про своє „лісове мистецтво", про повстанський рух спротиву большевикам, про партизанські загони, що несподівано нападали на большевиків і щодалі завдавали їм болючіших ударів. При тому просив мене і настоював, щоб я перебрав на себе командування повстанцями, бо очолювати повстанців і займатися суспільно-політичною роботою по селах було для нього затяжко. Я в основному згоджувався, навіть пообіцяв, що очолю, але згодом, трохи пізніше. З тим і пішов я додому, щоб спокійно без поспіху подумати і обдумати Гризлову пропозицію, і якось довести до відома батьків мою відсутність удома, що незадовго мала стати реальною.

Коли я вернувся додому, то батьки дуже зраділи. Вони знали, що в такий бурхливий час моє перебування вдома дуже небезпечне, і журилися потайки за мою долю та догадувалися що я щось задумую, і думали, що я з Мокрої Калигирки вже не вернуся додому. Але, крім хатньої журби, небезпеки і загальної непевности про завтрашній день, мама нишком вела якісь тихі розмови з священиком нашого села. А трохи згодом почала принукувати мене, щоб я одружився

з священиковою дочкою. Я не спішився женитися, бо те, що діялося довкола по селах і містах, відгонило думку про весілля, жінку і сім'ю. Перебуваючи вдома, я все обдумував, роздумував, передумував і знову думав як і що робити, щоб вийти на краще і щоб якнайменше помилок зробити, без яких ніяке діло не починається і не кінчається. А тут що день, то нові вісті. І всі сумні, страшні, жахливі. То тут, то там десь над селом чи хутором червонять небо заграви пожеж. Чути стрілянину. Виють собаки — довго й різноголосо, що аж лячно стає на душі. Збільшуються кількісно повстанські та партизанські загони. По селах гуртуються озброєні добровольці, щоб відбивати напади грабіжників і бандитів, що нападають вночі на села і розграблюють усе, що попаде під руки, а часто й підпалюють будинки і вбивають тих, хто ставить спротив або захищається.

МОЄ ВЕСІЛЛЯ

Та раптом якось трохи притихло. Про большевиків не було й слуху. І я вирішив оженитися. Але не з дочкою священика, як умовляла мене мама, а з селянською дівчиною — Валентиною Колос. Відгуляли весілля і я став кандидатом на батька.

Гризло при зустрічах уже не наполягав так на мене, щоб іти до нього партизанити, але до мене часто приїжджали посланці від інших повстанських отаманів з такими самими пропозиціями. Та я стримувався: старі батьки, молода жінка з признаками на те, що доведеться бути батьком. Як їх лишати самих і йти в ліс, шукати ризиковних пригод і безперервно заглядати смерті в очі?..

БЕЗВЛАДДЯ, СВАВІЛЛЯ, БАНДИТИЗМ

Влада міняється одна за одною. То денікінці, то махновці, то інші якісь отамани. І ні одна з них не засиджується довго — день, два, тиждень, і нова приходить, щоб знову за день-два дати місце іншій … Аж тут пішла чутка, що й большевики наближаються. Часті зміни влади, а фактично безвладдя, тільки сприяли бандам розбишак. По всій Україні розпаношив-

ся суцільний бандитизм! Наше село з населенням близько двох тисяч душ також мало свою байду, що складалася з 50-60 „мнсливців". Спочатку вони нападали і розграблювали поміщицькі маєтки, а потім взялися і до заможніших селян.

Одного разу ввечері сидимо ми в хаті з позавішуваними вікнами, розмовляємо про се — про те, аж раптом дівчина, що була в нас „за рідну дитину", зойкнула несамовито і вхопилася руками за ногу. Збіглися ми до неї й бачимо; нога й руки в крові... Виявилося, що чиясь куля заблукала, пролетіла крізь шибку і застряла в нозі дівчини. В той час у мене був мій товариш, підпоручник колишнього мого полку, Сергій Курінний. Ми з ним заходились коло пораненої дівчини, а тут — рип у хату два дядьки — наші селяни, і почали:

— Іване Макаровичу, ви ж офіцер... Робіть щось! Дивіться, що робиться на світі. Стріляють, грабують серед білого дня, на очах убивають людей, нікого не соромлячись і Бога не бояться,.. Організуйте нас! Згуртовані, разом захистимо себе від дикого свавілля. Дамо їм відсіч. Якщо не будемо організовано захитатися, то вони нас усіх ограбують, з димом пустять і вдів та сиріт у селі примножать... Подумайте!

— Мені не хочеться мішатися в громадські справи і ворогів собі наживати. — відповів я знехотя.

— Як то?.. Які ж тут громадські справи? Це ж грабіж! Бандитизм! Терор! А ви кажете „громадські справи"...

— Так, — кажу, — але ж ті, що грабують і вбивають — з нашого села наші люди. Якщо я очолю організований спротив, то вся їхня ненависть і помста спаде на мене, на мою родину і наше господарство.

— Ну, глядіть. Але подумайте, бо нас пограбують і вас не помилують. Бачите ж що робиться, — пригноблено казали дядьки. Випили по чарчині й пішли.

За якийсь час після того зчинився на селі крик, гармидер, гол осіння 1 постріли. Прибігли сусідські люди і кажуть, що вбили Василя.

— Як, де? Хто вбив?..

— Та наші ж. Свої бандити. Верталися з грабунку і вбили, бо Василь зчаста дорікав їм, присоромлював за їхню чорну роботу, і вбили. Помстились.

„Еге, подумав я, це вже не жарти. Такий добряга, чесний

і працьовитий господар, і вже не живе, убили … Треба щось робити", - виріши я.

Селяни казали мені, що в селі вже зібралося до ста своїх бандитів. Банда щоночі „промишляла" — грабувала. Після пограбування збиралися на пир — їли, пили, гуляли, чинили оргії, не дуже окриваючись від посторонніх людей, що з цікавости поглядали здалека. Селяни вже не могли далі терпіти дикого розгулу, свавілля своїх сільських неробів, бандитів, для яких уже не було ні морального, ні законного стриму, і порадившись громадою, постановили заарештувати бандитів.

САМОСУД

За декілька днів після цієї постанови, коли розбишаки верталися з грабунку додому, їх уже чекали коло тисячі озброєних селян. У кожний двір бандита поставили по п’ять-шість озброєних чоловіків, а решта заховалися уздовж вулиці, якою мали вертатися „мисливці" з „добичею". Так удосвіта, тихо, без крику всіх їх переловили і пов’язали. Зігнали їх до управи села, забравши все те, що вони награбували. Тут їх усіх пороздягали, як мальованих, і почали бити, випитуючи де, коли й чиє добро вони розграбували та кого вбили. Скликали „сходку" громади і громада в один голос кинула присуд: розстріляти всіх до ноги, не зважаючи на те, хто він і чий він! Принесли два відра, вузлик квасолі. Кожний узяв квасолину, щоб кинути її у відро з написом „за“ або „проти". „Проголосували" так, що всі квасолини опинилися у відрі „за"; у відро „проти" не попала ні одна квасолина. Отже, — розстрілювати! А було це саме у Великодню п’ятницю. Прийшов до зібраної громади священик і почав умовляти, щоб не робити самосуду, не вбивати людей. Але його слова на зібраних людей не впливали, на якесь милосердя познак не робили. Навпаки, з усіх боків почулися різкі й рішучі вигуки:

— Ні! Ні! Ніякого помилування! Ніяких „сочуствій"! Без „сожаленій"! Смерть „разбойникам"! Смерть банлитам! Смерть!

— Люди! Діти мої. Грішно так. Бійтеся Бога, — почав знову священик. — Якщо вже злоба диявольська затьмарила розум, а від помсти душі ваші стали камінні, то хоч пам'ятай-

те, що нині Великодня п'ятниця. Гріх великий самосуд чинити! Спам'ятайтеся, люди! Діти мої...

Постановили розстрілювати зразу ж після Великодніх свят. Довкола пов'язаних „мисливців" поставили варту і наказали, що якби хтось із пов'язаних дохитрився якось утікати, то — стріляти на місці...

Але на другий день Великодніх свят хтось приніс у село вістку, що в сусідньому селі „оперує" частина якогось війська і що, нібито, має прийти і в наше село. Зібралися люди і постановили зараз таки пов'язаних постріляти, бо як прийдуть у село якісь солдати, то пустять бандитів на волю. Так і зробили. Поставили їх довкола глинища і постріляли. От до чого прислужилася большевицька наука: „Грабуй награбоване!.."

БОЛЬШЕВИЦЬКІ АРЕШТИ

За тиждень у Товмачі громада знову розстріляла 17 своїх грабіжників-бандитів, яких не було в селі при першому розстрілі 35-ох злочинців. По інших сусідніх селах робилося те саме: карали банди грабіжників самосудом. Большевики, що прийшли після того в нашу місцевість, спочатку хвалили селян за те, що вони самі впоралися з бандитизмом по селах, але згодом почали заарештовувати заможніших селян, бити й випитувати, хто з них був ініціятором самосудів. „Уміле" большевицьке допитування заарештованих селян скоро дало свої результати: почалися численні арешти. До цього, безперечно, причинилися і ті селяни, які втратили когось із своєї сім'ї в самосудах.

Тоді я, щоб оминути хвилю большевицьких арештів, які набирали вже масового розміру, пішов у повстанці.

ОТАМАН ҐОНТА — КОМАНДУВАЧ ПОВСТАНСЬКОГО ЗАГОНУ

У містечку Мокра Калигирка перебрав я від Гризла командування українськими повстанцями, а Гризло з Карасем, що був його правою рукою, взялися за суспільно-громадську і політичну роботу по селах та вербування свідомих українців до повстанських загонів проти большевиків.

Обмундирування і чоботи для повстанців шили жидівські кравці й шевці, що жили в Мокрій Калигирці. Гризло брав у цукроварнях цукор і розплачувався ним і грішми з жидами за роботу. Коли зненацька прийшла в наші села 42-га чи 45-та большевицька каральна дивізія, під командою, здається, Антонова-Овсієнка, то згонили на вигін усіх чоловіків, ставили в ряди і рахували до десяти, а кожного одинадцятого виводили з ряду й розстрілювали. Так зробили большевики і в містерку Мокра Калигирка: розстріляли 17 українців і 5 жидів із тих, що шили для повстанців чоботи й одежу. Таке десяткування українців робили большевики в усіх селах і містечках за те, що вони сприяли українським повстанцям і партизанам, про що докладно інформували большевиків свої місцеві донощики.

За ту масакру — здесяткування наших людей по селах і містечках — було вирішено відплатити большевикам несподіваним і жорстоким ударом. Гризло на швидку руч зібрав до Сухої Калигирки 300 озброєних і добре муштрованих повстанців. До нього пішов і я з моїм загоном. Зібралося нас у Гризла майже тисяча повстанців. Послали десяток козаків на вивідки і почали підготову до несподіваного наскоку. Здобувши всі дані про розташування каральної дивізії, ми вдосвіта рушили на помсту. Десь о 3-ій годині, знявши тихцем застави червоних, наскочили ми на ту каральну дивізію сплячу і розторощили її вщент. Мало кому з червоноармійців, що втікали в білизні (деякі зо своїми дівками) пощастило врятувати своє життя, бо й тих, що поховалися в ярах і по кущах, ми добивали, розшукавши, як зійшло сонце. Цим наскоком показали ми большевикам нашу силу, і вони в своїй пропаґанді, лаючи нас, погрожували, що пришлють більші з'єднання червоноармійців і знищать кубло „петлюрівських наймитів", що не залишиться й сліду. Але цими погрозами все й закінчилось, — большевики не прийшли. Слава про те, що ми розгромили большевицьку каральну дивізію, блискавично рознеслася навсебіч на сотню кілометрів.

* * *

Комуно-московська пропаґанда дурила своїх підневільних і ввесь світ, що за советську владу в Україні боролися самі українці від початку революції 1917 року. Але інколи, може

й не хотячи або підсвідомо, пробивається світло правди і з большевицьких матеріялів, що незбито вказують хто саме турбувався тим, щоб Україна мала комуно-московську владу. Ось витяг із книжки „Києвский краснознаменный" большевицького видання (Москва, 1974), де ясно і недвозначно вказується хто, крім кількох українців-ідіотів, організовував руїнно-сатанинські ватаги бандитів і грабіжників на Україні:

„С победой Великой Октябрьской революции, когда трудящиеся свергли эксплуататорские классы и взяли власть в свои руки, союз братских народов наполнился новим содержанием, стал одним из решающих факторов в борьбе за переустройство общества на социалистических началах.

Народы-братья, руководимне партией Ленина, виступили єдиним фронтом против интервентов и внутренней контрреволюции, поднявших руку на исторические завоевания рабочего класса и крестьянства. С октября 1917 г. по март 1919 г. на Украине происходили жестокие классовые битвы против буржуазно-националистической Центральной рады, немецких оккупантов, гетманства и петлюровской Директории. В это время шел процесс становлення и упрочнения Советской власти на Украине, создавалась регулярная Красная Армия.

В марте 1919 г. в центральной части Украины на основе местных органов воєнного управлення организуется Киевский военный округ. Это было одно из важних мероприятий Коммунистической партии, которая под руководством Владимира Ильича Ленина осуществляется строительство Вооруженных Сил молодого пролетарского государства.

В борьбе за власть Советов, в создании и укреплении вооруженных сил на Украине, в формировании Киевского воєнного округа и руководстве войсками принимали активное участие видние партийные, государственние и военные деятели: В. А. Антонов-Овсеенко. С. И Аралов, Р. И. Берзин. А. С. Бубнов, С. М. Буденний, К. Е. Ворошилов, С. И. Гусев, Ф. Э. Дзержинский, В. П. Затонский, М. И. Калинин, С. В. Косиор, Ю. М. Коцюбинский, Д. 3. Мануильский, В. И. Межлаук, Г. К. Орджоникидзе, Г. И. Петровский, Н. И. Подвойский, Ф. А. Сергеев (Артем), Р. Ф. Сиверс, Н. А. Скрипник, И. В. Сталин, И. П. Уборевич, М. В. Фрунзе, Е. А. Щаденко и другие. Частями и еоединениями командовали герои гражданской войны: В. Н. Боженко, О. И. Городовиков, И. Н. Дубовой, П. Е. Днбенко,

В. И. Киквидзе, Г. И. Котовский, Н. Г. Крапивянский, И. С. Локагош, С. К. Мацилецкий, А. Я. Пархоменко, В. М. Примаков, Н. А. Щорс и многие другие отважные краскомы.

В округе в разные годи работали крупные воєначальники: И. Х. Баграмян, В. К. Блюхер, Н. В. Ватутин, А. А. Гречко, А. И. Егоров, Г. К. Жуков, М. П. Кирпонос, П. К. Кошевой, В. Г. Куликов, К. С. Москаленко, К. К. Рокоссовский, С. К. Тимошенко, И. Ф. Федько, В. И. Чуйко, И. Э. Якир, И. И. Якубовский" („Киевский краснознаменный", стор. 5-6).

Ось, як бачимо, „братня допомога" Москви чималенька й очевидна і якби не вона, то комуно-московська влада не вкорінилася б на Україні.

* * *

Після розгрому большевицької каральної дивізії до Гризла почали щодня приходити нові люди з довколишніх сіл і кількість повстанців під моїм командуванням росла з дня на день як на дріжджах. Розгорілися знову запеклі змагання. То ми нападали зненацька і розбивали большевицькі частини, то нас большевики били і скубли з усіх боків. Та й сили не були рівні кількісно і якісно. Большевицькі частини складалися з ідейних добровольців, що відбули військову службу, велика більшість із них і на фронтах побувала, отже — фахова, кваліфікована армія забіяк та горлорізів А наші повстанці-партизани — це в основному „зелепухи", новачки у воєнному ділі Навіть не всі уміли орудувати як слід зброєю. Чимало було таких, що крім обріза ніколи не тримали в руках іншої зброї. Треба було навчати як користуватися рушницями та кулеметами різних конструкцій, як кидати бомби, щоб самому себе не зірвати і не покалічити побратимів, як закладати міни і як їх знешкоджувати. Все це забирало багато часу, напруження, уважности і терпіння. До того ще й муніції не було в нас під достатком, доводилось щадити. І коли, наприклад, один управлявся у стрілянні чи киданні гранат, то десяток інших приглядалися збоку як і що коли робиться, чекаючи нетерпеливо на чергу, коли й вони будуть практично виконувати те, що тепер спостерігають. З харчами клопоту в нас не було. Селяни в усьому нам сприяли. Ніколи ні в чому нам не відмовляли. Навпаки — самі допитувалися чого нам бракує і про-

понували все, що мали, бо знали, що ми їх захищаємо від злочинних банд і большевиків, які давно вже розграбували б їх, якби не було нас. А от щодо зброї та амуніції, то було в нас скрутно. Рушниці, багнети, шаблі можна було ще роздобути без труду, але кулі до різних рушниць, гранати, кулемети тощо треба було здобувати в большевиків. Спочатку, як організувалися повстанці, то кожний, хто йшов до „яру", приносив з собою зброю, яку роздобув десь, і муніцію. Чимало і селяни привозили, що мали закопане, або те, що знаходили випадково, залишене чи загублене ще царськими військами. Але всі ці запаси швидко зужилися І для нас залишалося єдине „постачання" — відбивати зброю і муніцію в большевиків. Треба було добре й обережно слідкувати за якоюсь большевицькою частиною і наскочити зненацька так, щоб розбити її і захопити в свої руки обоз, де було все те, чого нам дуже дошкульно бракувало.

***

Не зайвим буде подати цитати з большевицької книжки „Киевский краснознаменный", що кидають світло на період нашої визвольної боротьби, як і на те, проти якоъ сили ми боролися і... чи могли ми перемогти.

„Великую Октябрьскую социалистическую революцию трудящиеся Украины, как и все народы России, встретили с огромиой радостью. Но Октябрь на Украине имел свои особенности. Здесь гражданская война, являющаяся наиболее острой формой классовой борьбы, носила особо ожесточенний характер, проходила в более сложной обстановке, имела рельєфно выраженные приливы и отливы, победы и поражения. Это усложняло утверждение Советской власти... " (Стор. 11.)

Із цитати бачимо, що „Октябрь" на Україні „имел свои особенности", яких, очевидно, Росія не мала, як не мала нічого, що б „усложняло утверждение Советской власти".

„31 декабря 1917 г. Народний секретариат по воєнным делам обратился к трудящимся Украины с призывом вступать в полки Червоного казачества. В призыве говорилось: „Все, кто желает победы революционному движению городской и сельской бедноты над помещичье-капиталистической контрреволюцией, кто не боится смерти за землю и волю, за мир и братство трудового народа, — все, как один, пойдут под наш

Красный стяг в ряды Червоного казачества, на борьбу за избавление от панского ига“ (стор. 15).

І пішли. Багато пішло. Звільнилися від „панского ига" і стали рабами жахливої імперської панщини, в якій замість панів і дворян стали тивунами і гайдуками компартійні боси.

„В то время, когда Советское правительство Украины создавало вооруженние сили, буржуазно - национаднстнческая Центральная рада, обосновавшаяся в Киеве, лихорадочно вела подготовку к удушенню Советской власти на Украине. Войска головного атамана Петлюри сосредоточивались против центра революционних сил — Харькова. Из Києва в Полтаву перебрасывались националистический полк и эшелон „Вольного казачества". Отряды гайдамаков постоянно совершали налеты на железнодорожные станции и поезда, разбирали пути, срывая подвоз продуктов в Харьков и другие города Левобережной Украини. Они врывались в населенные пункты, разгоняли местные Советы, зверски расправлялись с активистами" (стор. 16).

На корінній території Росії большевики такого спротиву не зустрічали і всі свої сили гнали на Україну. Про це правильно звітував ген. Нокс своєму англійському урядові, що послав його дораджувати адмір. Колчакові в боротьбі з большевикамн:

„Можно разбнть миллионную армню большевиков, но когда 150 мнллионов русских не хотят белых, а хотят красных, то бесцельно помогать белым". (З рапорта ген. Нокса англійському урядові 1919 року.)

„По распоряжению В. И. Ленина в Петрограде, Москве, Костроме, Рязани. Бєлгороде, Пскове, Коврове. Воронеже, Брянске и других городах в спешном порядке формируются сводные отряды из красногвардейцев, революционных солдат, матросов. Они направляются на Украину для борьбы с контрреволюцией. Начальником по формированню этих отрядов, вошедших в историю под названием Северных, был Г. Н. Кудняский...

Первин на Украяну прибыл сводный отряд нз Петрограда — 300 человек под командованием матроса-большевика, члена Центробалта Н. А. Ховрина и его помощника матроса А. Г. Железнякова. Вслед за ним — сводний петроградский отряд во главе с бывшим прапорщиком, членом Воєнной Организации ЦК РСДРП(б) Р. Ф. Сиверсом. В его составе — 800 матросов,

два батальона Финляндского полка и около 400 красногвардейцев. Отряд располагал 6 орудиями и бронепоездом. Из Москвы прибывают 1-й Московский отряд Красной гвардии П. В. Егорова и 1-й Московский сводный отряд революционных солдат Ю. В. Саблина. Из Минска — отряд численностью 3900 человек под командованием бывшего прапорщика-большевика Р. И. Берзина. Только в декабре 1917 г. из центральной России на борьбу против националистической контрреволюции на Украине направляется более 20 тысяч человек" (стор. 17).

Значить, „братня допомога" Москви Україні була не абияка...

„В трудную годину Украина получала различную помощь от Советской Россни: политическую, материальную, воєнную..." (Стор. 21.)

Так, так, що й казати!.. За ту „различную помощь" від Москви Україна донині ще харкає кров'ю.

Після визнання, 8 лютого 1918 р., Центральними державами — Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною — самостійною і незалежною Українську Народну Республіку, представники Совєтської Росі! підписали 9 лютого 1918 р. замирення в Бересті з Українською Народною Республікою. Щоб ще раз упевнитися в тому, як Москва шанує і дотримується підписаних умов, подаю твердження большевиків про себе самих:

„Летом 1918 г. создается повстанческий штаб Всеукраинкого центрального военно-революционного комитета. Нейтральная зона, установленная по Брестскому миру между Украиной и Россией, превращается в боевой центр повстанческях формирований" (там же, стор. 22).

Це значить, що фронтовий наступ на Україну большевики припинили після підписання замирення в Бересті, але натомість організували „повстанческий штаб" і послали проти українських прикордонних частин і в їх запілля своїх днверсантів-розбишак. А трохи згодом:

„Немецкий пролетариат сверг кайзера Вильгельма. Правительство РСФСР аннулировало Брестский договор. Создались благоприятные условия..." (Стор. 28.)

Зрозумію. Коли „создались благоприятные условия", тоді для Москви підписана в Бересті угода втратила будь-яку вартість і її (угоду) „РСФСР аннулировала", так би мовити, тра-

диційно, як анулювала Москва і всі попередні угоди, підписувані впродовж віків свого загарбницького існування.

„4 января 1919 г. Реввоенсовет Советской России образовал Украинский фронт. Командующим был назначен В. А. Антонов-Овсеенко, начальником штаба — В. П. Глаголев. В состав фронта включились все повстанческие силн Украины, а также Московская рабочая дивизия, 43-й рабоче-революционный полк, 2-я Орловская кавбригада и другие войсковые формирования. Фронт в январе 1919 г. имел 14 085 штыков, 350 сабель, 139 пулеметов, 20 орудий, а также 6220 организованных, обученных, но не вооруженных бойцов ..." (Стор. 25.)

Отже, Український фронт організувала не Україна, а „Советская Россия" і то зі своєї московсько-орловської голоти, щоб бити українців і плюндрувати Україну.

„... На севере — Петлюра и галичане. В тылу — кулацкие банды, восстания, колокольный набатньїй звон, разрушенные мосты, нападения на склады, постоянные стычки с отдельными отрядами и зверское уничтожение отдельннх наших людей — связистов, продовольственников, агентов санитарной службы... И под конец новый „гость" на главной тыловой магистрали, на узловой станции Помошной — Махно с его всеразлагающей большой бандитствующей армией" (стор. 41).

„... На Украине вспыхивают контрреволюционные восстания, усиливается бандитизм. Во второй половине 1920 г. на территории округа действовало большое количество различных банд. Только на Киевщине их орудовало 15. Они имелн 500 штыков, 200 сабель, 8 пулеметов, 2 орудия. Особенно были поражены бандитизмом Радомишль, Тетерев, Бородянка, Васильков, Фастов. В районе Кошеватое, Березовка находилась банда Мартыновского (300 штнков, 200 сабель, 3 пулемета, 2 орудия). В Подольской губернии бродили банды Чуприны, Губенко, Кошевого, Заболотного, Антоновича. Немало их было на Житомирщине и Черниговщине. Бандиты, используя недовольство крестьян политикой военного коммунизма, пополняли свои ряди за счет деклассированннх элементов и дезертиров, в ряде мест поднимали вооруженные мятежи. В Киевском, Белоцерковском, Таращанском, Каневском и других уездах создаются так называемые повстанческие коммитеты, которые вступают в связь с петлюровским центром за границей" (стор. 48).

„Реализуя план разгрома бандитизме, разработаный М.В. Фрунзе и утвержденный ЦК КП(б)У, воинские части развернули активные боевые действия. В районах Александрии, Чигирина, Черкас красноармейцы окружили и полностью разбили крупные петлюровские банды Блакитного, Голого, Клепача и Лютого. Основные сили Махно были настигнуты в районах Федоровки и Акимовки. Здесь 16 декабря 1920 г. разгорелся ожесточенный бой" (стор. 60).

Безперечно, Україна в ті жорстокі часи була змережена вздовж і вшир бандами грабіжників-злодюг, але ці банди чисельно не були великі та кулеметами й гарматами не користувались, як пишуть большевики. Бандами большевики називають усі повстанські та партизанські загони, які ставили збройний спротив большевикам на Україні. Що це було так, то це большевики самі стверджують:

„За ходом борьбы против бандитизме на Украине неослабно следили ЦК нашей партии и лично В. И. Ленин. 6 февраля 1921 г. Владимир Ильич написал две записки в Реввоенсовет Республики. В первой из них, выражая неудовлетворенность ходом боев против Махно, он писал: „Закажите мне краткий доклад Главкома (с краткой схемой размещения банд и войск) о том, что делается.

Как используется вполне надежная конница?

— бронепоезда? (Рационально ли они размещены?)

— броневики?

— аэропланы?

Как и сколько их используется?

И хлеб и дрова, все гибнет из-за банд, а мы имеем милионную армию. Надо подтянуть Главкома изо всех сил" (стор. 60).

Це було в 1921 році, фронтових боїв уже не було, то чи треба було аж „личной бдительности" Леніна, щоб ліквідувати банди злодюг? Ленін у своїх „записках" чухрав Главкома за повстансько-партизанський рух на Україні, що перешкоджав Москві „викачувати" хліб з України для голодної армії здачавілої босячні, матросів і горлорізів. Тим то Ленін вимагав схеми розташування Главкомом „конницы, бронепоездов, броневиков, аэропланов" червоноармійців, які не могли виконати своєчасно даного Москвою пляну „по ликвидации бандизма" тобто — організованого збройного спротиву на Україні.

Большевики пишуть, що після „великого октября" 1917 року на Україні йшла жорстока клясова боротьба. Але хто цю боротьбу організував, хто керував нею, з яких борців та боротьба складалася? Аджеж українських комуністів тоді ще не було. Комуністичну партію большевиків для України засновано на першому з'їзді 5 — 12 липня 1918 року в Москві. Запам'ятаймо: не на українській території, а в Москві! Про це надруковано в згаданій уже книзі:

„Таганрогское совещание, Киевская конференция и созданные ими партийные центры подготовили почву первого с'езда КП(б)У, который состоялся в Москве 5-12 июля 1918 г." (стор. 20).

І далі:

„Большую роль в развертывании массовой борьбы против оккупантов и гетманщины сыграл второй с'езд КП(б)У, проходивший в Москве 17 — 22 октября 1918 г." (стор. 23).

Отже й другий з'їзд КП(б)У відбувався у Москві, а не в якомусь місті на території України, мабуть, тому, що на Україні тоді ще не можна було зібрати потрібної кількости українців на членів компартії і Москва мусіла „позичати" Комуністичній партії большевиків для України своїх довірених людей.

„Воєнний вопрос занимал центральное место в работе III с'езда КП(б)У (1 — 6 марта 1919 г.). В принятой с'ездом конституции утверждались незыблемые ленинские принципы строительства Красной Армии. Защита Отечества провозглашалась свяшенной обязанностью всех трудятцихся, а служба в армии рассматривалась как всеобщая воинская повинность. В марте Совнарком Украинн принял Декрет „О создании РККА", положивший в основу организационного и политического строительства воинских частей на Украине принципы строительства Красной Армии в РСФСР. Устанавливалось, что армия республикн (української) является составной частью общероссийской Красной Армии и на ее распространяются законоположення, касающнеся всей Красной Армии. В оперативном отношенин она полностью подчиняется главнокомандующему Вооруженними Силами Российской республики" (стор. 28-29).

От тобі й „самостійна", „незалежна" і „суверенна" УРСР! Та від комуністичної партії (КП(б)У), створеної в Москві для України, нічого іншого не можна було й чекати. Діяли „принципы Ленина"...

„С конца апреля по июнь 1919 г. в Киеве впервые проводился призыв в Красную Армню. При этом пришлось преодолевать серьезные трудности. В других губерниях призыв не проводился. Наличие внешних и внутренних фронтов наругало и затрудняло мобилизацию и формирование, снабжение, подготовку и продвижение частей. Политическая отсталость деревни и вражеская контрреволюционная агитация препятствовали мобилизации в армию" (стор. 31).

Так, так. У 1919 році на Україні була вже „українська" компартія, змонтована в Москві, були вже й „ударно" працювали підвали ЧеКа, але мобілізація не вдалася, стероризована Україна рекрутів большевицькій армії не дала!

ПЕРШИЙ ПОСЛАНЕЦЬ

Восени 1922 року прийшов до нас із Польщі зв'язковий від Уряду Української Народної Республіки і сказав, щоб ми сконтактувалися якнайскоріше з повстанськими загонами інших отаманів, з якими ми пов'язані спільними діями, щоб усі вони зібралися разом на Херсонщині для інформативної наради з представниками УНР. Ми розіслали своїх посланців до тих отаманів, про яких знали, де вони тепер перебували, щоб вони не гаючись, прибули зі своїми людьми в село Велика Виска коло Єлисаветграду на Херсонщині для обговорення і вирішення дуже важливої справи з представниками УНР. А тому що справа дуже важлива і невідкладна, то щоб кожний отаман повідомив про це тих отаманів-„сусідів", які діють поблизу. Йшлося про те, щоб на тій нараді були особисто, по можливості, всі отамани повстанських загонів.

До Великої Виски з'їхалося нас чимало, бо кожний отаман мав два-три повстанці з собою. Не всіх отаманів пам'ятаю тепер, але згадаю тих, які збереглися в пам'яті: Загородній, Гризло, Лютий (Ґонта), Залізняк, Хмара, Кобець, Мелешко (Чорт). Орлик і два брати Дерещуки. Делеґати від Уряду УНР, було їх двоє, інформували дуже детально про все, що діється у світі, бо ми, повстанці, небагато знали та й те, що знали, було в перекрученому насвітленні, тенденційне. Розповіли нам, що після зради Пілсудського, коли Польща 18 березня 1921 року підписала в Ризі замирення з большевиками, Уряд УНР, що перебував у Польщі, фактично мав зв'язані руки й ноги, а всі

вояки Армії УНР, що згідно з угодою УНР з Польщею мали спільно з польськими військами бити большевиків, опинилися роззброєні за дротами в таборах свого „союзника" в становищі полонених; допомоги нам від них не чекати, навпаки — вони самі її потребують і то невідкладно... Після загальних інформацій поставлено нам конкретну пропозицію, яку Петлюра і штабові офіцери Армії УНР просили нас не ігнорувати, бо приготовляється нова несподіванка для большевиків. Пропозиція була така, щоб отамани всіх повстанських загонів узгіднювали свої дії, щоб виступали чи нападали на большевиків разом, з'єднано. Не йшлося про об'єднання всіх загонів під команду якогось одного отамана, бо таке об'єднання повстанців було б кількісно завелике і незвинне для швидких партизанських дій, і його без труду розбили б большевики, сконцентрувавши більші з'єднання своїх червоноармійців. Отже, мова йшла про те, щоб усі отамани залишалися далі на своїх постах, але щоб діяли не індивідуально, кожний на свою руку, не знаючи нічого про те, що роблять і що думають інші отамани, а разом, об'єднано і координовано за певним пляном. Після кожної такої об'єднаної акції зразу ж усі отамани-учасники з своїми загонами повинні зникнути і заховатись у своїх „гніздах". Така боротьба буде більш ефективна: для большевиків завдаватиме більше поразок, а для нас, повстанців, зменшить жертви в людях. Якщо отамани пропозицію приймають і будуть далі боротися проти большевиків разом, пляново й узгіднено, то це буде дуже корисне і для самих повстанців, і для штабу Армії УНР в його підготові нових визвольних акцій, — казали нам представники Уряду УНР.

Роз'їхалися ми з опущеними носами, бо те, що ми почули від представників Уряду УНР, не бадьорило нас. Більше то-то, були навіть сумніви серед отаманів чи ці представники не підсунені нам самими большевиками. Але пропозицію було прийнято і вирішено продовжувати боротьбу скоординовано, пляново й узгіднено. З-поміж зібраних отаманів тільки Орлик не був надійним; він своєю вдачею І манерами недалеко відкотився від „батька" Махна.

Після вужчої наради отамани ідейно об'єдналися в дусі пропозиції УНР-івських представників. Та єдність отаманів, щоправда, не була ідеальною, але навіть і в такому неідеальному стані били ми большевиків де було треба з більшими успіха-

ми і меншими втратами для себе. Неідеальність нашого порозуміння була в тому, що після домовлення тільки справді ідейні отамани дотримувалися даного слова і співдіяли чесно, як годиться. А безідейні далі були самі собі панами, робили те, що їм на думку спадало, а про з'єднані виступи й слухати не хотіли. Взяти б, для прикладу, такого отамана як Коцур. Прекрасний „стратег", талановитий партизан, організатор, здібний під кожним оглядом, кмітливий і як людина добрячий чоловік. Він мав під своєю рукою десь так коло трьох тисяч своїх партизан, але нікого не визнавав і нікому не підлягав: тримався тільки „рідного запічка", як ми тоді казали, тобто — далі від тієї місцевости, з якої були його повстанці, він не ступав ні кроку! Він керувався своїм поглядом і своєю логікою: „Мене з мого місця і сам чорт не вижене, а не то що якісь голопузі босяки-большевики!" „Я нікуди не йду і до себе нікого не впущу. Так би всі села робили і було б добре" — доводив він і цього строго дотримувався. Натомість отаман Орлик був іншого „крою" чоловік. Загін його складався із всього-на-всього тридцяти табель, але прехороших, несхибних, неймовірно справних і загартованих у герцях одчайдухів, що вітер переганяли в херсонських степах; їх і „батько" Махно не міг наздігнати... Постачали Орлика німецькі колоністи і расовими кіньми, і харчами, і горілкою, і всім чого йому було треба за те, що він розганяв большевицькі частини, які грабували і пускали з димом колоністів.

ВІДВІДУВАННЯ РІДНИХ

Мав і я кілька вибраних одчайдухів — хлопців-побратимів: Пугач, Чорний Ворон, Залізняк, підполковник Дорошенко і гвардійський офіцер-росіянин, що його прізвища не можу пригадати; він завжди в боях з большевиками викрикував: „Нє сдавайтєсь, братішкі, большевікам! Нє сдавайтєсь, оні пленних стрєляют!" Це були такі хлопці, що з ними — „у вогонь і в воду", як каже наша приповідка: вони не зрадять і в біді не покинуть! З ними я не раз майстрував большевикам такі „фокуси", що після всього при самій згадці вчиненого морозило спину...

Поблизу свого села я, з обережности, не оперував. Хоч мене називали „отаман Ґонта", то випадково хтось із селян

зустрівши мене, міг би впізнати і не хотячи або й навмисне (а таких не бракувало!) розтарабанити в селі. Тоді б моїй родині не з медом було б... У нашому загоні, крім отамана Гризла, дуже мало повстанців знали, що я Лютий-Лютенко, а ті, що знали, знали тільки для себе. Та все таки я час від часу ночами навідувався додому з моїми хлопцями-побратимами. Але одного разу вирішив я поїхати додому сам-один і за дня. Було це в масляну. Одягнувся я по-селянському, сів охляп на коня і поїхав.

Поглядаючи на всі боки, щоб не було цікавих очей, в'їхав я чвалом на подвір'я, поставив коня у скирті соломи (у скирті була висмикана ніша на двоє-троє коней). Зайшов до хати, привітався. Мати саме вареники вибирала з окропу, і я зразу сів до столу. А тут, наче вихор, увігналися большевики на подвір'я, і то багато, десь з півсотні, зразу оточили хату. Мати, що йшла до мене з макітрою в руках, так і отерпла з переляку, стоїть нерухомо серед хати. Жінка в плач... Що робити? Втікати?.. Захищатися, відстрілюючись? Ні! — щось мені наче б шепнуло. А тут уже й „товариші" в хаті. Один до бать- -ка пристав, а другий до мене:

— Ти кто? ..

— Наймит, — кажу.

І він, мабуть, повірив, бо раптом відвернувся від мене і повернувся до батька, якого щось розпитував, матюхаючись, другий большевик.

— Гдє бєлий офіцер?!

І вмить обидва підхопили під руки батька, що сидів на ослоні, та й простягли ницьма на тому ж ослоні. Вбіг до хати ще й третій большевик і, не сказавши й слова, витягнув з кобури револьвер та й по іконах — бах! бах! бах! ..А з батька вже йштани здирають, щоб шомполи щільніше до тіла приставали. На постріли, що пролунали, до хати влетів якийсь старший „товариш" і зразу „общепонятним" національним матом до тих, що вовтузились коло батька:

— Вон, сукіни сини! Вон (туди через туди вашу мать), прохвости! Вон! вон! вон!..

Всі три большевики вибігли з хати. Батько підвівся, держачи в затиснених жменях обшивку штанів, став на ноги й, оідтягаючи штани на своє місце, мабуть, дякував подумкн Богові, що врятував його від шомполів. Я в той час стояв оте-

терілий біля відчинених дверей до бічної кімнати А той старший чи командир, що повиганяв із хати своїх товаришів, глянув мовчки на образи на стіні та на стіл, побризканий дрібненькими кусничками скла, що поспадало від прострелених ікон, підступив до мене і раптово штовхнув мене так, що я, малощо не запоровши носом, опинився в бічній кімнаті. Штовхнув він мене так ловко і так несподівано для мене, що я, зиркнувши на поріг, за який я зачепився ніском чобота, вилаявся. А тут і він коло мене. Причинив двері та й каже:

— Пане курінний!.. Чи ви здуріли?! Чого ви тут?.. Ще не впізнали? Я ж ваш колишній бунчужний.

Я ошелешений не знав що думати і що казати. Чи це правда, що я чую, чи якась хитра провокація?..

— Негайно втікайте звідси! І то зараз! — підвищив голос. — Не бачите, що тут робиться?! Зараз мені... щоб вашого тут і духу не було!

Розпрощавшись швиденько з усіма, вибіг я до скирти, сів на коня та й через город на дорогу і погнав. Причвалав я до своїх козаків і розказав їм про все, що мені приключнлося. Посміялися з мене, що масляна не вдалася, але постановили цієї большевицької частини не переслідувати, з уваги на мого колишнього бунчужного, який врятував мені життя. Згодом стало відомо, що мій рятівник, бунчужний, наказав покарати того селянина який доніс на мого батька за мене і його покарали за... „фальшивий донос". Це, думаю, зробив бунчужний на пострах для селян, щоб тримали язики за зубами, щоб не доносили...

Попався большевикам у руки я й другий раз вдома. Мене і батька вели вже до управи на „допрос". В дорозі, йдучи, я переконував большевиків і доводив як міг, що я не син мого батька, а звичайний батрак, який працював у батька довгі роки. Але це большевиків не переконувало ні трохи.

— В управі розберемся. При свідках, — казали вони.

Аж тут навинувся якийсь матрос, що йшов нам назустріч і, не дійшовши до нас на яких десять-п'ятнадцять кроків, став:

— Ви куди?.. — запитав сухо й суворо матрос невідомо кого — нас чи большевиків чи всіх разом.

— Ведем до управи. Це бандит, — кивнувши головою на мене, буркнув один большевик, що йшов поруч зі мною.

— Що, що?.. Бандит?.. Я політкомісар Чорноморського

флоту, — і тицьнув їм якусь „бумагу". — Обох арештованих знаю „лічно". Звільніть їх без зайвих балачок і йдіть шукати справжніх бандитів. Дивись, ухопили першого-ліпшого і кажуть „бандит". Тьфу!..

Большевики глянули один на одного і, не сказавши й слова, пішли. Ми повернулися додому. З нами прийшов і матрос. Мати вгостила матроса, що колись служив у нас наймитом, подякували йому, випили по чарчині. Відходячи, матрос намовляв мене йти з ним у матроси: „Ваня, я тобі добре раджу, подумай ... Тут тобі бути — „опасно"... За моїми плечима ти спасешся, а тут... Ти сам знаєш..."

Дякуючи йому за його добре серце, я сказав, що подумаю, може й піду в матроси, і попросив його адресу. Він дав адресу, ще раз напімнув „подумай", і пішов.

Д Е Н І К І Н Ц І

Мені чомусь не таланило з відвідуванням родини. Рідко коли бувало так, що я без клопоту чи перешкод повертався до своїх козаків. Але кортіло відвідати родину, і я ігнорував небезпеку. І ось одного разу тишком-нишком напали на наше село денікінці. Було це по півночі. На селі тихо, ніякого руху, ні гармидеру не чути. А раннім досвітком кинулися денікінці по хатах „мобілізувати добровольців". Не минули вони й нашої хати, зайшли та ще й запитали батька, увійшовши, „де офіцер"? Хтось доніс. Викручуватися не було вже як, і мене „мобілізували". Мусів зробитися „льояльним" і чекати першої сприятливої нагоди, щоб чкурнути від них до своїх козаків.

Денікінці йшли облавою на большевиків і я з ними. Ішли на Лебедин. На хуторі коло села Сигнаївки денікінці (мабуть мали донесення) оточили якусь хатину і викликали надвір озброєного чоловіка. Але він уперся: до хати нікого не впускав і надвір не виходив. Денікінці були вже готові підпалити хатину, але в тій хатині, крім озброєного чоловіка, була ще й жінка з черідкою дрібних діточок. Денікінці залишили мене і ще одного солдата біля хатини, щоб таки вмовити впертого чоловіка вийти надвір і здати зброю, а самі подалися до цукроварні.

По довгій тяганині, проханні й умовлянні чоловік, бачачи, що нас тільки двоє, відсунув засув, відхилив двері, і я увійшов

у сіни. Коли я переступив сінешний поріг до хати, на мене війнуло страшною біднотою, неймовірною нужденністю. Дрібні діти, як мишенята, здається шестеро, мізерні, голопузі, брудні, тільки очі світяться. І жінка худа, змарніла, облатана вся — латка на латці, і брудна, заяложена з червоними й закислими очима. Я взявся запевняти чоловіка й жінку, що тепер, коли він здав зброю добровільно, йому нічого страшного не загрожує. Заберемо чоловіка до цукроварні на кілька годин для „допросу", і він ще, може, й нині повернеться додому. Говорячи це, я не знав чи так воно буде, як я кажу, та й не знав я яка провина висить на цьому похмурому чоловікові. Чоловік мовчав, але не опирався, пішов з нами.

Коли ми прийшли до цукроварні, то застали денікінців, як вони саме „гостилися" і вже були добре під хмелем. Я відрапортував, що озброєний чоловік здав зброю і сам добровільно здався без найменшого спротиву і що він тут, у цукроварні, а сам пішов тамувати голод, бо голодний був, як вовк. Увечорі, коли денікінці вже „погостилися" і збиралися покидати цукроварню, нагадалися про заарештованого, але його вже не було. Не дочекався „допросу" та й утік. Я був радий, що справдилося те, що я йому казав у його хатині.

Згодом той самий чолов'яга попався в руки отамана Яблучка. і він хвалився, що завдяки мені він вислизнув із обвймів смерти. Але з рук Яблучка він уже не „вислизнув"; Яблучко його застрелив. Той чоловік, як виявилося, „промишляв": грабував і все награбоване пропивав, а про дітворуйб жінку зовсім не думав, морив голодом.

„Воював" я з денікінцями не цілих два дні й одну ніч. Утік. Подався до своїх „орлят". Вони не знали де я і що зі мною сталося.

БУДЬОНОВЦІ

Ми з Гризлом та ще кілька отаманів зі своїми загонами опинялися аж на Херсонщині. Денікінці саме відступили, а на їх місце йшли большевики, і ми ввесь час товклися з ними. Одного разу нас повідомили посланці з інших заговів, що в цю місцевість підсувається армія Будьонного, яка довший час перебувала на польському фронті. Ми порозсилали розвідувачів, а самі засіли радити що робити. Більшість отаманів були за

те, щоб зійти з дороги, бо армія Будьонного велика, і ми з нею не впораємось. Я доводив і обстоював свою думку, що якраз навпаки: засісти і всім разом напасти з усіх боків на Будьонного і розбити його армію. Свій погляд я спирав на тому, що та армія відступає вже з фронту, вона мусить бути виснажена, здебадьорена та ще й утомлена довгою дорогою, тому не витримає нашого несподіваного наскоку з засідки, і ми без великого труду її розторощимо.

Розійшлися ми з наради якісь похнюплені, з невиразними думками і неясним рішенням — ні так, ні сяк. Але я стояв на своєму — бити! „Язики", що їх упіймали наші розвідувачі, підтверджували те, що я доводив під час наради, а саме: будьоновців багато, але вони виснажені боротьбою на фронті і перевтомлені кількаденною дорогою. Це мене ще більш підбадьорило до наскоку на будьоновців, і я вперто стояв на своєму, тим більше що, як сказали нам „язики", мета Будьонного — „очистити територію від петлюрівських банд-повстанців". Отже, будьоновці йшли проти нас, і це знали всі отамани, тому я надіявся, що вони мене не покинуть напризволяще; коли я наскочу на будьоновців. то й вони, якщо не всі, то хоч декотрі, наскочать з інших боків мені на допомогу і буде по армії...

Порадившись і обдумавши з побратимами як і що кому робити, розподіливши ролі, ми — 800 бійців — пішли в наступ. Наскок наш був успішний. Лава будьоновців захиталась. Видно було, що ця армія вперше зіткнулася з партизанами, бо наш удар зчинив серед будьоновців замішання, хаотичний безлад. Треба було ще в двох-трьох місцях вдарити повстанцям по лаві будьоновців і було б по будьоновцях. І цього я чекав. Ось-ось, думав я собі, вдарять наші хлопці і становище мого загону покращає ... Небавом будьоновці зорієнтувалися в чому справа, впорядкували свою захитаність і пішли в бій. Хоч вони були виснажені фронтом і втомлені довгою дорогою, але своєю численністю вони переважали нас, мабуть, один до восьмидесяти. Коли ж розгорівся завзятющий бій, будьоновці нас оточили. Сподівана допомога мені не прийшла. Мене залишили напризволяще навіть мої найближчі отамани Гризло і Яблучко, а не то що інші...

Сили були дуже-дуже нерівні, але билися ми так завзято, що коли б десь збоку вдарила на будьоновців хоч сотня по-

встанців чи партизанів, ми перемогли б. Та допомоги не було. Втікати було нікуди, бо ми були оточені, як у мішку. Сила наша слабнула, кількість щохвилини ставала меншою і потужний голос гвардійського офіцера „не сдавайтесь, братішкі, не сдавайтесь!" мало допомагав, та й голос той раптом обірвався... Бій тривав годин три, і прийшов кінець. Я приготувався вмирати. Підповз на якусь крислату й безверху деревину і сів на присторчі, підклавши під себе дві японських бомби. Вирішив умирати, але чекав, щоб довкола мене скупчилося яко мога більше будьоновців, а тоді зірву себе і їх повбиваю. Хотілося, щоб моє життя їм дорого обійшлося...

І... чудо! Будьоновці на різних віддалях обабіч мене проїхали й поминули, не помітивши, що я сиджу на присторчі, підібгавши ноги під себе як Будда. Мені аж соромно стало. Я ж приготувався вмирати, а тут... сталося з Божої волі навпаки. Я живу, та ще й у позі такій комічній сиджу, аж смішно. Сповзнувши з деревини на землю, перехрестився і подякував Богові за предивне спасіння. Підвісив свої гранати, зійшов на узбіччя яру і чвалав у той бік, звідки перед боєм ішли будьоновці. йдучи так поміж трупами, натрапив я на вбитого сотника Петріва зі Шполи. Розривна куля розшматувала його груди так, що серце було видно як на тарілці. Я став на коліна, поцілував його в чоло, перехрестив і пішов далі.

По дорозі збирав я своїх козаків-недобитків, але, на жаль преболючий, не багато їх живих і здорових назбиралося... Наблукавшись утомлені й голодні, добилися ми до свого „гнізда". Розшукав я і Гризла, полаявся з ним на смерть за його зрадливу втечу і залишення мене самого напризволяще.

ДАЛЬШІ БОЇ З БОЛЬШЕВИКАМИ

Після цієї дошкульної поразки ми знову зібрали коло 500 бійців. Наша розвідка принесла нам новинку, що йдуть ешельони мобілізованих большевиками рекрутів з Волині й Поділля. Ми в Калниболотах зірвали динамітом залізну дорогу і в завзятому бою з большевиками захопили їх усіх у полон. В цьому бою з большевиками втратили ми з десяток бійців, було декілька й ранених, але в порівнянні з большевицькими втратами наша втрата була незначною. Відбитим у большевиків рекрутам ми запропонували добровільний вибір: або при-

ставати до нашого загону, або йти додому. Чимала більшість їх пристала до нас, але тих із них, що не були обізнані з воєнним ремеслом, ми відпустили додому.

Після цього ми подалися на Вільшану, Христинівку, Ананьїв і на Херсонщину. По дорозі нас зустріла кавалерія червоних богунців і таращанців. Раніш вони були в армії Української Народної Республіки, але зрадили й перейшли до большевиків. Ми їхали на возах і вони, наскочивши, почали нас завзято сікти-рубати. Ми позіскакували з возів, добралися до якогось трясовиння і в тому болоті зробили каре.*) Коні червоних ґрасували в болоті, застрягали по коліна, місили болото на місці, а ми відбивалися. Змагання тяглося довгий час. Червоні сиділи на конях дуже невигідно, бо їхні ноги в стременах бовталиея в болоті і вони мусіли їх згинати в колінах та підтягати назад, або випростовувати і простягати наперед, що дуже сповільнювало рухливість вершників і робило їх смішними, бо з простягненими наперед ногами здавалося, що вони сидять на коровах, а не на конях. Врятувала нас наша розвідка, що була далеко десь спереду й натрапила на чугаївських розвідувачів. Зустрівшись мирно, вони обмінялися інформаціями: наші сказали чугаївцям про нас, як повстанців, а чугаївці розповіли, що вони з колишньої Української Галицької Армії, що перейшла до большевиків і тепер називається ЧУГА (Червона Українська Галицька Армія). Коли нас оточили червоні в тому болоті й почулася стрілянина, то чугаївці-галичани під командою отамана Шепаровича відкрили гарматний вогонь по большевицькій кінноті богунців і таращанців. Це спочатку зробило замішання серед червоних, але мало нам помагало. Визволила з-під шабель червоних богунців і тарашанців у болоті кін- нота генерала Гулого-Гуленка, повідомлена нашою розвідкою. Заскочені несподіваною появою кінноти Гулого-Гуленка червоні богунці й таращанці впали в непритомність з переляку. Їхня розгубленість підбадьорила нас розвернутися з каре в бойову лінію. Червоні кавалеристи, отямившись, кинулись утікати поодиначки хто куди, бо з досвіду вже знали, що з кіннотою ген. Гулого-Гуленка краще не займатися.

Підібравши вбитих, поранених і з десяток полонених, ми

---

*) Каре: піхотинці стають колом плечима один до одного, стають на одно коліно, а рушниці в насадженими багнетами спрямовують зукісно проти коней. Коні наїжачених багнетів бояться, не йдуть, бунтуються, дибляться.

повернулися назад. Спершу розмістили по хуторах поранених, потім поховали вбитих, а тоді вже іншою дорогою подалися на Херсонщину.

ДОШКУЛЬНА ВТРАТА І ТРОФЕЇ

У 1920 році, під час наступу Добровольчої армії під командою ген. Шкуро, наші розвідувачі повідомили, що із Знам'янки, якось невиразно, ніби метушливо, відступають большевики, а денікінці пруть на Знам'янку. Большевиків було там приблизно три тисячі, але мали вони дуже багато зброї, боєприпасів, харчів та різних товарів і матеріялів. Я, не гаючись, зразу ж пов'язався з отаманами Загороднім і Заболотнім, які тоді стояли в Чорному лісі, щоб разом наскочити на большевиків і відбити в них усе те, що вони мають і чого нам тоді так дошкульно бракувало. Я з моїм загоном ішов із станції Цибульова, недалеко Знам'янки, а отамани Загородній і Заболотній Із своїми загонами вдарили на большевиків із правого боку. Большевики, мабуть, порахували нас за денікінців, бо без спротиву заметушились і, в паніці втікаючи, залишали нам усе своє добро. Але, втікаючи, большевики зорієнтувалися, що ми не регулярна армія, і невелика частина їх круто повернула назад та вдарила по нас. Ми большевиків перемогли, але в одчайдушно завзятому бою і з великими втратами в людях: в нас було коло 50 вбитих і дещо менше поранених, а большевики залишили на полі бою понад 200 трупів. Розділивши здобуті трофеї натроє, підібравши своїх убитих та поранених, ми рушили на свою постійну базу в Холодний Яр.

Минуло декілька днів як до нас примчали посланці від отамана Яблучка (Цвітковського), сповіщаючи нас, що на станції Бобринська якось дуже підозріло перемішуються большевики; мабуть, збираються відступати, і що Яблучко просить нашої допомоги. Він уже чекає нас у лісі. Ми зразу зібралися й вирушили разом з посланцями на те місце, де чекав нас Яблучко. Обміркувавши все як слід, розпланували наш наскок на большевиків так, щоб захопити в свої руки їхній ешельон з амуніцією, зброєю і харчами з найменшою втратою бійців. Наша атака була дуже вдала: все йшло за пляном, раптово й точно, без ніяких перешкод і недотягнень. Швидкий і несподіваний удар наш розполохав большевиків зразу, і ми, без

ніякої втрати, здобули 50 осідланих коней, кулемети рушниці і багато ящиків патронів та гранат. Гармати, яких ми не могли взяти, понівечили як могли, замки повитягали з них і взяли з собою, щоб десь по дорозі викинути їх. Різних текстильних матеріалів, консерв, тютюну, вина тощо набрали зо два десятки підвід. На Бобринську станцію большевики приїхали з Харкова. тому й запаслися всяким добром не абияк. Куди вони розбіглися від нашого несподіваного наскоку, не знаю, бо ми їх не переслідували. Тріюмфально упоравшись з усім, без жертв у людях і без ранених, ми з багатющими трофеями вернулися до Холодного Яру.

РАДІСНА ЗУСТРІЧ І СУМНЕ ПРОЩАННЯ

На початку літа 1920 року ми демонстративно проїжджілн селами на Херсонщину в напрямі Ананьєва. По дорозі зустрілися з частинами Зимового походу під командою ген. Михайла Омеляновича-Павленка. Ми дуже радий цією зустріччю і хотіли пристати до них, щоб іти й боротися разом з ними. Нам відмовили. Не прийняли, хоч ми й просилися. Ми пропонували вдарити спільними силами на Єлисаветград, де була червоноармійська кавалерійська школа. Там було дуже багато ще неоформлених солдатів та мобілізованих рекрутів. Ген. Омелянович-Павленко сказав нам так: „Ми маємо точно опрацьований плян і ні в якому випадку не можемо його міняти". Тоді отаман Чорт (Мелешко), дуже розумна людина, відданий український патріот, що завзято обстоював думку наступу ні Єлисаветград, запропонував такий варіянт наступу: „Ми самі підемо на Єлисаветград, а частини Зимового походу нехай тільки прикривають наш наступ". Але й ця пропозиція була відкинена. Командарм ще раз підкреслено заявив, що Зимовий похід відбувається за точно опрацьованим пляном і про якісь зміни чи додатки до цього пляну не може бути й мови. Він строго дотримувався свого пляну і ніяких пропозицій не приймав. Рішуча відмова командарма в усіх наших проханнях і пропозиціях недобре вплинула на повстанських отаманів і бійців. Ми фактично не знали плянів Зимового походу, але були певні того, що в його принципі було: бити большевиків. І ми з усіх сил намагалися допомагати йому в цьому шляхетному почині. Відкинення наших щирих бажань і пропозицій дуже негативно

відбилося на бойовому настрої отаманів. Деякі з отаманів почали навіть гнівно бурчати. Добре, казали, не хотів генерал Омелянович-Павленко прийняти нас до себе, бо ми своєю кількістю робили б його похід важким, незвинним, але чим пояснити його нехіть бити разом з нами большевиків? Якщо справді наші прохання і пропозиції якоюсь мірою змінювали плян його рейду, то чому командарм не дав нам своїх фахових інструкцій? Чому не допоміг нам своїми порадами що і як робити і як нам бути взагалі? Безперечно, ці отамани, що бурчали, мали рацію, бо як-не-як повстанські загони становили вже готову, організовану і випробувану в боях силу, і командарм повинен би підбадьорити нас фаховими порадами чи конкретними директивами, а не зневірювати нас свою холодною індиферентністю і відмовою нам у всьому, про що ми просили і що пропонували. Це тим більше дошкуляло, бож ми, б'ючись день-при-дні з большевиками. думали про наш Уряд, про отамана Петлюру і всі надії свої покладали на армію Української Народної Республіки, що ось-ось, думали, вийде з-за колючих дротів польських таборів і прийде нам на допомогу. Інших надій у нас не було і не могло бути. Большевикн нас у боях десяткували. рекрутів чи добровольців мали ми щодень менше, на кого ж було нам надіятись?

М А Х Н І В Ц І

Так ми й розлучилися. Рейдуючі частини армії УНР пішли на Катеринославщину, а ми з опущеними носами далі на Херсонщину по німецьких колоніях. Колоністи нас радо приймали, давали фураж для коней та різні їстивні продукт для нас, а найбільше смачного хліба, смальцю і сала. Та ось одного ранку ми тількнщо зібрались рушати в іншу місцевість, аж тут невідь звідки взялися й женуться вихром просто нас махнівці, десь так зо тридцять-сорок вершників. Ми їх зустріли вогняним градом: три вершники вбили, а десяток поранили, а решта вершників повтікали. У нас обійшлося без жертв, навіть ранених не було. Німці-колоиісти радили нам залишити цю місцевість, бо це, казали вони, „територія Махна". І тут, крій отамана Орлика і вас, ще ніхто й носа не показав. Ми, як казали нам колоністи, „нарушили закон" територіальної власности, і Махно нам цього не подарує. Ми й зникли, не гаючись.

Махно тоді мав більше трьох тисяч бійців-одчайдухів і мірятися нам з його силою було б явиим безглуздям. Колоністи говорили нам правду. Махнівці справді рушили в погоню за нами. Щастя наше, що вони загубили наш слід і погналися в інший напрямок, а ми подалися, оглядаючись, на Поділля.

Вже на Поділлі, трохи вище Умані, ми наткнулися на большевиків, що взялися бити по нас із гармат. Ми прийняли бій, але небавом наші розвідувачі донесли нам, що це 45-та дивізія під командою Антонова-Овсієнка, силу якої нам не здолати, і ми пішли на Вільшану, Звенигородку, Корсунь. По дорозі розбивали по селах і розганяли менші й більші большевицькі каральні загони. Декотрі большевицькі частини вперто боронилися і завдавали нам чимало болючих несподіванок. Ми мали кілька вбитих бійців і з десяток поранених. Але з-поміж полонених большевиків, яких ми багатенько набрали в боях, більшість приставала до нас, і загін наш кількісно не меншав.

Поблизу Корсуня ми перейшли залізну дорогу й пішли на Черкаси та Смілу, обминаючи зайняті большевикамн міста, що в деяких із них розташувалися цілі большевицькі дивізії. Так полями й дорогами повернулися ми до Холодного Яру, щоб хоч трохи відпочити від неймовірної перевтоми; помитися, обчиститись та змінити білизну і виспатись досходу, якщо ве буде якоїсь несподіваної перешкоди.

ХОЛОДНИЙ ЯР

Наша „постійна" база-осідок — Холодний Яр — простягалася від Лисянки аж до Чигирина, до Мотриного манастаря. В околиці Мотриного манастиря, що в далекому минулому був осередком славної Гайдамаччини, зосереджувалися численні розгалуження глибоких і малодоступних ярів, до кілометра завдовжки, зарослих старезними лісами, кущами ліщини, глоду, тернини, шипшини. Це ідеальне сховище для повстанських чи партизанських загонів. Спочатку, як тільки появилася большевики на Україні, вони поривалися більшими з'єднаннями проникнути в гущу Холодного Яру з надією ліквідувати „петлюрівські банди". Але там вони всі й залишились… Ні один большевик із Холодного Яру живим не вийшов! Повстині заманювали большевиків як можна далі в гущу ярів і в тої же час брали їх у смертельний обруч. За годину большевики й

не зчулися коли і як вони опинилися в обручі, з якого живим ніхто вже не виходив. Після кількох таких „операцій" і найсміливіші червоні частини здалека обминали Холодний Яр: боялися народних месників. У цих лісистих ярах були наші землянки, шалаші й кухні. Після кожної дальшої вдалої чи невдалої виправи ми верталися до Холодного Яру як додому, і тут їли, спали, зализували рани, охайлювалися та набиралися сил до нового рейду.

НЕП

Села й хутори, що прилягали до Холодного Яру, майже не знали большевицького розгулу — „продразверсток", убивств, грабування, насильств, арештів, бо червоні знали, що холодноярські месники пасуть їх очима і не дозволять їм кривдити невинних селян. Гірше нам стало після того, як Ленін проголосив Нову економічну політику (НЕП). Селянам зразу значно полегшало під кожним оглядом. Влада підбадьорливо закликала селян до праці, до вияву власної ініціятиви, до інтенсивного сільсько-господарського розвитку, обіцяючи селянам високі ціни за сільсько-господарські продукти, постачання хліборобам сільсько-господарського реманенту на догідних умовах, а незаможним ще й кредити. І селяни засукали рукава. Наполегливо і по-щирому взялися за роботу. А роботи було куди не глянь і на що не глянь... Все просило вмілих і роботящих рук. Довгі роки війни, революції, повстань і партизанського неспокою позначилися руїною і занедбанням на всьому: на будинках, на полях, на дорогах.

Наслідків дбайливої праці не довелося довго чекати. Селяни почали розживатися, багатіти, як то кажуть, на очах. Не багатіли тільки ті, які не хотіли працювати — лінтюхн і п'яииці. Сільських банд, що займалися грабуванням, майже не чути було, але на їх місце прийшли банди містечкового пролетаріяту — різношерсної голоти й волоцюг, босячні.

Ставлення селянства до повстанців швидко й виразно мінялося на гірше. При зустрічах у селі з дядьками вже не помічалося колишньої приязні та щирости. Вони відвертали голови набік, розмовляючи, або дивилися в землю, а сміливіші з-поміж них одверто казали: „Покиньте, хлопці, своє діло, з нього нічого не вийде... Ідіть додому — оріть, сійте, збирайте і будете

жити як люди. А жити вже можна, хто не лінується. Послухайте нашої ради. Ми зла вам не хочем.. ."

Терпко і прикро було слухати такі й подібні поради селян, в волю й долю яких ми, повстанці, жертвували себе самих — билися, вмирали, каліками ставали на все життя. Таж ми впродовж років терпеливо переживали неймовірні небезпеки та природні невигоди — бурі, дощі, осінні сльоти, сніговії й морози зимою без ніякого захисту на лоні природи. І за це нам селяни відплачували тепер згірдливою неприхильністю...

Але бійці трималися, не зневірювалися і далі переслідували та розбивали большевицькі каральні загони і пролетарські банди містечкової голоти, яких ставало більше й більше, бо життя по містах настільки гіршало, наскільки кращало по селах.

Поблизу Лебединського манастиря наш повстанський загіи наскочив на великий і добре озброєний каральний загін большевиків, який, замість утікати, як це часто бувало, коли ми нападали на них зненацька, пішов на нас протинаступом. Тількищо розгорівся бій, як ми помітили, що на нас наступає з протилежного боку інший большевицький загін. Збагнувши дурне наше становище, ми миттю відступили в балку, і два загони большевиків завзято стріляли один на одного. Коли ж зорієнтувалися і припинили стрілянину та почали зближатися одні до одних, то показалося, що їх небагато й залишилося. Тоді ми вдруге наскочили на них з балки і добили до решти. У цій сутичці не залишився живим ні один большевик. Поплатилися й ми кількома вбитими і пораненими. Після цієї дошкульної поразки большевики почали висилати на села більші каральні з'єднання, а разом із ними і пропагандистів, що в кожному селі „обробляли" наших селян на всі боки. Одні лаяли селян і залякували страшними карами з боку „справедливої совєтської влади", а другі дурманили хмільними обіцянками щасливого, веселого добробуту, безтурботного життя, як тільки закріпиться совєтська влада в центрі й на місцях.

Непівські полегші для селянства та неугавні вереск пропаґандистів-агітаторів по селах про майбутній рай на землі при „соціалістичній справедливості совєтської влади" робили своє. Селяни щодалі неприязніше дивилися на повстанців, і якщо б не банди містечкового голопузого пролетаріату, що нападали на села ночами, а то й серед білого дня. яких ми били,

то селяни стали б уже одверто нашими ворогами. Щоправда, були вже села й збольшевичені, які зовсім ігнорували повстанських освідомлювачів. Колись наші освідомлювачі збирали тут по тисячі й більше слухачів, що уважно слухали інформаторів про те, що їх чекає, якщо большевицька влада вкоріниться і вхопить їх обіруч за карк; тепер селяни вже не збиралися їх слухати. Вони вже сприймали большевицьку пропаґанду, підсолоджену непівським багатінням, за чисту правду.

Ситуація для нас різко гіршала. Колись селянство сприяло повстанцям у всьому, співдіяло з ними, постачало харчами, людьми, зброєю, амуніцією. Було тепле й щире ставлення селян до повстанців, як своїх захисників, і раптом, піймавшись на Ленінів непівський леп, — похолодніло, ставало непривітним, а то й ворожим. Фізично виснажені неспокійним, небезпечним, завжди напруженим життям у невигідних умовах примітивного кочування, беззахисні від холоду, дощів, снігів і морозу, повстанці щодалі все з більшим трудом роздобували харчі й одежу. А села, понищені, спалені, розграбовані бандами, обдерті „продразверстками" большевиків, стероризовані, залякані, що ще недавно були такі принишклі, безгомонні, тихі як після похорону, тепер клекотали рухливим життям, гомоніли бадьоро, зализуючи свої рани, завдані війною, революцією, повстаннями та партизанщиною. Інколи вечорами вже й пісні лунали, а в дні святкові й музики грали до танців. Ми, повстанці, втрачали єдиного союзника, що мали, — село ... До того ще й чутки день-у-день до нас прилітали про ліквідацію большевиками українських повстанських загонів у різних кінцях України. Ми не мали можливости перевіряти чи ці вісті були правдиві, чи придумані большевиками, але вони впливали дуже погано на настрій бійців. Та ніби довбнею по голові приголомшила нас вістка про розгром большевиками Блакитного, що командував, казали, потужною силою — 20 тисяч повстанців Безнадійність, зневіра підмінювали козацьку завзятість сумнівами, безстрашні бійці ставали боягузами...

Змучені, голодні, брудні, облатані переночуємо, бувало, покрадьки в стодолах селян, а вставши ранком, просимо, щоб дали поснідати, бо голод — не свій брат. Тут і починалося: господині, ставлячи на стіл те, що мали, починали нарікати — „Доки я воно буде так тягтися? Це ж не тиждень і не місяць, а роками вже тягнеться! Коли ж то цьому всьому кінець бу-

де?!" А господарі дорікали нам, що ми не то що не захисники їх, а що ми хочемо знищити їх, кажучи: „Ось самі подумайте, хтось донесе владі, що ви ночували в стодолі та ще й снідали в хаті. Прийдуть, заарештують і зашморг на моїй шиї готовий!.. Ви нам не захисники, а кара Божа на ваші голови!" Дядькам вторували баби гостроязикої вдачі, що словами болючої образи і плачем ранили наші серця.

Все оберталося догори ногами й проти нас. Раніш селяни, йдучи чи їдучи на базар, мали при собі зброю і як зустрілися на дорозі з большевнками, то не втікали, а стріляли, нападали на них. Тепер вони зовсім не ті стали — примирилися, загосподарьовувались, стали багатіти і їхня ненависть на нас повернулась. Та все ж таки хоч бойовий запал бійців притуплювався, ущухав, але в загальному партизанські загони були ще пружинисті й активні. Не раз, об'єднавшись, нападали більшою силою на якусь міцну большевицьку базу і розбивали її, хоч селяни вже нічим не підтримували вас, навпаки, — лаяли:

— Ну й чого ви волочитесь, га? На якого чорта лихого ви людей тривожите і собак дражните?! Ішли б додому, працювали і жили, як люди... Досить уже! Майте совість... Ви ж, здається, господарські сини, а не міська босота. Доки ж можна?.. Люди!..

Ми змінили тактику. Старалися обминати села, щоб не стягати на селян большевицької помсти. Вистежували в яке село чи цукроварню їхали большевики робити „викачку". І коли вони навантажать „викачане" добро на сільські підводи і везуть, то ми наскакували на валку з усіх боків і забирали все на свою базу. Спочатку частину відбитого в большевиків зерна чи цукру ми віддавали селянам, але про це якось довідалися большевики і карали селян як „коляборантів з партизанами-петлюрівцями". Після цього ми не ділилися добичами з селянами; забирали все для себе і вимінювали за харчі, одежу, й часом і за зброю та амуніцію, хоч це рідко коли траплялося.

М А Н І Ф Е С Т

Та ось появився маніфест Троцького і Якіра про амнестію для повстанців, партизанів і всіх тих, хто виступав проти большевиків зі зброєю в руках. Отак, „маніфест" прощав усі провини повстанцям, якщо вони здадуть зброю і добровільно за-

являть свою лояльність совєтській владі. До нашого штабу в Мокрій Калигірці приїхали большевицькі посланці — матрос Шинкар і ще два комісари на розмову „по душам". Намовляли нас „не гратися зі смертю", припинити збройний спротив, бо це даремна витрата зусиль і часу, аджеж „влада робітників і селян завдяки всенародній допомозі вже закріпилася незрушно і виступати проти неї можуть тільки нерозумні самогубці…" Продекламували нам усі „блага" і роз'яснили всі „добродійства" маніфесту, гарантуючи „словом солдатської чести" додержання „високогуманної законности маніфесту совєтською владою". Наобіцяли нам і від самих (крім маніфесту) чимало всякого „чуда й дива" і поїхали з тим, що чекатимуть нашого розумного і позитивного рішення.

Такі обіцянки ми вже чули. Ще раніш, перед появою маніфесту, посланці від ген. Антонова-Овсієнка і полк.-комісара Попова, штаб яких перебував у Звенигородці, умовляли нас скласти зброю і за це нам обіцяли „вольную волю", спокійне життя, працю за фахом або безкоштовну науку в школах, особливо військових, що випускали червоних командирів. На їхні обіцянки ніхто з нас тоді не спокусився. А тепер до Шинкаря і комісарів його їздили на розмову по 20-30 повстанців. Одного разу поїхав з ними і я. Шинкар, як і перед тим, вищебетав без передишки, мабуть, завчену напам'ять тираду добродійств, які нас чекають, згідно з текстом „високогуманного маніфеста", і просив нас позбутися будь-яких підозр, сумнівів чи страху.

— Ручаюся своєю головою, запевняв нас Шинкар, — що совєтська влада забезпечить нам хороше життя і подбає про те, щоб ви здобули бажану освіту чи фах і стали зразковими громадянами великої і прогресивної совєтської держави.

Коли ж у розмові, якось нехотячи, я натякнув, що ми наробили дуже багато збитків совітській владі і нам ніяк не вкладається вголови така можливість, що совєтська влада простить нам усі тяжкі гріхи наші та ще й забезпечить нас освітою, фахами і хорошим життям, то Шинкар підвищеним тоном із підкресленою виразністю сказав:

— Вам і волос не спаде з голови! Розумієте?.. Скоріше мене розстріляють, аніж нас! Совітська влада вас потребує. Ви розумієте це? Потребує!..

— Будемо радитись, що більшість скаже... — відповів я, щоб щось сказати, бо всі наші люди замислено мовчали.

— А ви й не радьтесь, — з підбадьорливою усмішкою каже матрос.

— Як це? .. — запитую здивовано.

— Дуже просто. Ви ж не бандити! Ваш загін складається з свідомих, ідейних людей; ваші бійці мало чим різняться від регулярних солдат, зразково здисципліновані. Складіть зброю ви, що тут присутні, повідомте про це своїх бійців, і вони, напевно, зроблять те саме. І вийде так, як у тій приказці: „Куди голка, туди й нитка..." — вдоволено захихикав Шинкар.

Те, що нас хвалив Шинкар, нас не дивувало; так йому треба було говорити, і ми це вже не раз чули, але його порада, не знаю як кого, а мене кольнула в серце: ми, такі „свідомі, ідейні, дисципліновані", як хвилину тому розцінював нас Шинкар, мали зробитися за його порадою баранами... Тамуючи гнів у собі, я лагідно відповів:

— Воно й справді дуже просто, як ви сказали, але ми такої методи ніколи не стосували, і бійці нам не повірять. Будемо з ними, як і досі було, радитись.

Зникла веселість з обличчя Шинкаря, і він, розвівши руками, сказав:

— Робіть як вам здається краще, але я ще раз прошу — позбудьтеся будь-яких сумнівів чи підозр! Все, що я вам казав і кажу, кажу як рідним братам від щирого серця.

Так закінчилася розмова наша з представниками большевицької влади про амнестію і льояльність владі. Це була остання зустріч.

Д Е Л Е Ґ А Ц І Я

За якийсь час після цього примчав до нас у Мокру Калигірку отаман Загородній з такою новинкою, що нас запрошують на ширшу нараду до Великої Виски: прибула делеґація від головного штабу Армії УНР у Польщі. У Великих Висках зібралося чимало представників від багатьох повстанських загонів, але й від багатьох також — не було нікого. Чи їх большевики ліквідували, чи, здеморалізувавшись, отамани їх розпустили, а чи повірили амнестії, здали зброю і заявили свою льояльність большевицькій владі — невідомо, але їх уже не було. Це сумний факт.

Делегати від УНР були для нас незнані люди, тому й пред-

ставилися уповноваженням від штабу Армії та особистими посвідками. І сказали вони нам таке: Армій УНР, інтернована в Польщі, зараз ще не готова йти війною проти большевиків на Україні. Ця справа ускладнилася останнім часом і відкладається на пізніше. А ви, хто хоче, переходьте кордон до Румунії або до Польщі, там наші люди заопікуються вами і скажуть що і як робити. Хто не хоче йти за кордон, нехай іде до Харкова чи до іншого промислового міста і влаштовується, вмістивши своє прізвище, на працю до фабрики, заводу чи якогось торговельного підприємства. Іншого виходу немає. Кого ж не влаштовує ні те, ні те, той може продовжувати боротьбу з большевиками на своє ризико, не розраховуючи, покищо, на будь-яку допомогу від Уряду чи Армії УНР.

На цьому й закінчилася „ширша нарада" (вірніше було б — коротенька розмова) представників повстанських загонів з делеґатами від УНР, якщо взагалі вони були від УНР...

Ми ще порозмовляли в окремих групах із знайомими з інших загонів, обмінялися останніми подіями та новинками і роз'їхалися. Коли ми вернулися до Мокрої Калигирки, то нам розповіли, що большевики порозвішували з містах, селах і хуторах об'яви про амнестію і що аґітатори настирливо закликають голоситися до совітської влади на місцях, добровільно здавати зброю та заявляти свою льояльність владі. Кажуть, що все те, хто що робив проти совєтської влади, все прощається всім і гарантується всім рівні права, воля і захист збоку влади. Нікому ніхто не буде пригадувати минулого, бо амнестія вибілює всі чорні плями минулого, хто добровільно зголоситься до советської влади...

— Що будемо робити? — розгублено запитують мене деякі повстанці,

— Я большевицькій амнестії не вірю і ніколи не повірю. За кордон також не спішуся... Я ще буду воювати... Буду боротись із брехнею — комунізмом!

Такої думки, як виявилося згодом, трималися й інші командири — Гризло, Карась, Залізняк, Заболотний, Загородній та інші. Повстанців огортало нервове хвилювання. Вони сперечалися між собою, переконували одні одних, самі не знаючи того, чи добре чи правильне те, що вони доводили й обстоювали. Деякі і них ішли додому, щоб тихцем і поволі зжитися з селянами та якось приховати чи виправдати свою довгу

відсутність у громаді; інші ж, що повірили в правдивість большевицької амнестії, йшли добровільно зголошувати свою льояльшсть советській владі. З останніми пішли і деякі старшини, а між ними й Пугач та Бойко.

„ГУМАННІСТЬ" СОВЄТСЬКОЇ АМНЕСТІЇ

Час від часу нас інформували з Києва, що всі ті „добровольці", які по амнестії зголосилися до большевицької влади, ходять ситі й необдерті вулицями Києва зовсім вільно, без ніякої охорони, ні нагляду... Минуло чимало часу. Інформації з Києва затихли, припинилися. І ось одного дня приклигав до нас у Кисілівку „доброволець" — командир Василь Бойко. Покалічений, потовчений, брудний і знеможений докраю! Він і розповів нам про все, що сталося в Києві з тими, які добровільно побігли по „добродійства високогуманної" большевицької амнестії. Спочатку, — розповідав нам Бойко, — заопікувалися ними в Києві по-людському, примістили всіх, досить добре годували, дали одежу тим, які були обдерті, в лахмітті; необмежена воля руху цілими днями; вимагалося тільки, щоб у визначені години сніданку, обіду й вечері всі були за столами, а після 10-ої години — лягали спати. Сказали і часто повторювали, пригадували, щоб усі були готові до виїзду у військову школу. Коли саме мали їхати і куди саме, ніхто не знав, тому, казали, треба бути готовими на виклик в кожну хвилину. Так було цілий місяць. І ось одної ночі спокійнісінько, без найменших підозрінь, усіх заарештували в сонному стані. Загнали всіх, дуже справно і швидко, по-фаховому, в товарні вагони поїзда, що йшов на Харків. Збагнувши чим це „пахне", Бойко скочив з вагона на ходу. Потовкся, покалічився і рештками зусиль добився до нас.

Усіх „амнестованих", як нам донесли пізніше, привезли до Харкова і там же зразу їх розстріляли. Смертний присуд їм підписали ті самі що й амнестію підписували; ті самі кати, що підписали вирок смерти учасникам Зимового походу під Базаром — Троцький 1 Якір!

Так шанують большевики свої власні закони і так дотримують свого слова чести…

КОЛО ЗАМИКАЛОСЯ

Нас залишалося менше і менше. Новобранців уже не було, та ми вже їх і не потребували. Нас большевики били з усіх боків і гонили з місця на місце. Каральні загони большевики збільшили кількістю бійців удвічі, протиставитися їм ми не мали сили і мусіли втікати. В страху не раз, утікаючи від большевиків, що наступали нам на п'яти, пускалися на сміливі й ризиковані трюки. Втікаючи інколи від одного загону большевиків, потрапляли в пащу другого, що повз нам назустріч, і якщо не було можливости звернути з дороги на бік, або було вже запізно це робити, то ми, почіплявши собі большевицькі зірки й відзнаки, їхали просто на загін. Зустрівшись: „Какой часті?" — чуємо запит. „Развє нЄ відішь?.. По борьбє с бандітізмом!" — відповідає котрийсь із нас чітко й зухвало. Так нам щастило не раз і не два викручуватися з обіймів очевидної смерти, але це „геройство" рятувало нас не на довго. Небезпека згущувалася і з кожним днем ставала очевиднішою. До того ще й селяни починали цькувати нас большевиками, і ми змушені були обминати села. Це нас морально роззброювало цілковито, добивало ...

Коло замикалося. Боротьбі нашій приходив кінець. Нашу ініціятиву й плянування відбили в нас большевики і перебрали в свої руки. Большевицький аркан шугав-свистав понад нашими головами, цупко стягаючи петлю, щоб ухопити наші шиї у смертельний зашморг. Перспектива групового самозбереження зникла безслідно. Треба було індивідуально самозахищатися; кожний думав про себе, як вислизнути з большевицького аркана неминучої мученицької смерти. Думав і я... Думав я не про себе. Себе я давним-давно віддав Божій волі: що Бог дасть, те й буде, — сказав я, хрестячись. Думав про родину: батьки, жінка, діти... Яка їх доля чекав? Що з ними буде?.. Того факту, що я такий довгий час був у повстанцях, партизанив, бився з большевиками, ніхто не міг заперечити ні затаїти. Большевики вже й моє правдиве прізвище знали. Тож доля моєї родини не переставала мене турбувати ні на мить.

Ще на початку, зустрівшись віч-на-віч із большевиками, я збагнув суть комуно-большевизму, його безоглядну жорстокість, дику брутальність режиму і смертоносний терор його системи. Я вирішив боротися із злом-неправдою і знав, що

ніякого помилування для мене в большевиків не існує. Всі большевнцькі словесні обіцянки, стверджувані „словом чести", не мали ніякого значення і не могли мати при наявній відсутності самого поняття чести. Такою самою підступною і брехливою була їхня амнестія. Тож про добровільне піднесення рук перед большевиками не було ніколи в мене думки навіть у зародку. А щоб не потрапити якось несподівано в большевицькі руки живим, я завжди носив при собі в запасі два-три набої і гранату. За себе, якщо можна так сказати, я був спокійний, але родина... Родина? Що з нею станеться, якщо вона ще збереглася й живе?.. Ще коли я потайки навідував родину, то завжди благав, умоляв батьків і жінку, щоб відмовилися від мене; щоб пішли до сільської управи і міліції та й заявила, що я не тримаюся дому, невідомо де перебуваю, не піклуюся дітьми, жінкою, ні старими батьками. Просив і радив батькам і жінці, щоб звинувачували мене перед владою якнайтяжче, бо від моєї неґативної характеристики буде залежати в немалій мірі їх доля. Мої прохання й пораду родичі, особливо мама й жінка, рішучо відкидали, заперечували, і завжди кінчалося все це гіркими сльозами, лементом, риданням як на похороні. Коли ж одного разу натякнув я дружині, що задля святого спокою батьків і її та щоб діти в майбутньому не мали ніяких перешкод, нам треба добровільно розійтися, взяти розвід, бо... На цьому й обірвалася моя мова. Жінка знепритомніла. Не плакала, а якось тяжко застогнала і впала непритомна. Дружина не хотіла чи не могла розуміти того, що за мене большевики будуть тягати, мучити, катувати і батьків, і її. І що єдиний вихід для батьків — відмовитись від мене, а для неї — розвід зі мною. Тоді вся вина впаде на мене, а батьки і жінка звільняться від співвідповідальности за всі мої прогріхи перед большевиками.

Батьки і дружина не розуміли цього. Це мене мучало без угаву, і я в думках шукав розв'язки: що і як робити, щоб звільнити від відповідальности за мене батьків, жінку і дітей?.. Постановив ублагати за всяку ціну священика, щоб він переконав мою дружину в необхідній потребі розводу Зі мною. Діло показалося не легким. Священик замахав руками і не хотів навіть слухати до кінця мого прохання. Він, очевидно, не стільки пройнявся моїм проханням про його допомогу порадою, щоб розвестися з жінкою, як перелякався самої зустрічі зі мною.

Зосередивши думки, я трохи нервовим і більш розважливим тоном сказав: Всечеснійший і дорогий отче! Ви знайєте моїх батьків, знаєте і мене. Ви знаєте, то я не з босяцького роду, що я не бандит. Тож молю вас, отче, і благаю — рятуйте моїх батьків, жінку і дітей! За себе вас не прошу, бо помилування для мене немає. Умовте, прошу вас, мою жінку, щоб подала прохання на розвід зі мною. Ви знаєте як треба зробити і які причини подати, щоб розвід законно оформився і не зволікався довго. Отче, дорогий отче ... Рятуйте мою родову! На єдиного Бога і на вас моя надія. Здаю на вас, на ваше сумління, на ваш розсуд долю моєї родини. Бог мені свідок! — закінчив я своє прохання-благання, хрестячись, і, не чекаючи відповіді ошелешеного священика, вийшов із хати.

Десь за рік-півтора після цього я довідався від своїх односельчан, що священик тричі оголошував у церкві мій розвід. Це трохи полегшило мої душевні страждання за долю моєї родини. Але я не знав чи батьки мої і жінка відмовились від мене у місцевій владі. Якщо ні, то самий розвід не знімав страшної небезпеки цілковитого знищення моєї родини, і меч Дамоклів далі висів над нею. Це мене гнітило.

У ПРИКОРДОННІ НА ВИВІДКАХ

Була сувора зима 1923 року. Троє нас, що вирішили бути разом до кінця, купили пару коней і сани, роздобули кілька мішків солі і так, „торгуючи сіллю", добралися аж до Новоград-Волинська, де я мав знайомого Черепенка. Нам треба було розглянути місцевість і розпитати потайки, де найбезпечніше місце для переходу кордону на польський бік. Зайшов я до Черепенка з думкою і надією довідатися про все, що нас цікавило, але з цього нічого не вийшло. В Черепенків застав я червоного отамана Котовського, що, як розповів мені Черепенко, залицявся до його сестри. Довідавшись про це, я нічого не сказав Черепенкові про мій замір і ні про що його не розпитував. Повернувшись до своїх, я сказав їм, що в Черепенків гостює-випиває „груба червона риба" — Котовський. „Треба вбити! Підстежимо і застрелимо як собаку!" — вигукнули. Але, подумавши і порадившись, прийшли ми до такого висновку, що за смерть Котовського червоні помстяться: розстріляють всеньку родину Черепенків, я то, може, й усіх сусідів.

Познайомився я з учителькою, сусідкою Черепенків, і одного вечора повела вона мене до священника, що, судячи по прізвищу, мав бути мій знайомий, але це був інший. У розмові із священиком я натякнув щось про кордон, а далі й одверто запитав про можливість переходу на польський бік. Він сказав до кого мені звернутись у цій справі за фаховою порадою або й конкретною допомогою. Користуючись щирою порадою священика, пішов я до того чоловіка — „кордонного фахівця", і ми цієї ж таки ночі переплигнули кордон до Польщі.

ЧАСТИНА II

НА ПІДПОЛЬСЬКІЙ ВОЛИНІ

Вже на польському боці, ідучи швиденько вночі, щоб від'їхати подаль від кордону, потрапили на розсвіті до якогось фільварку. В розмові ми довідались, що „управляющій"-„жонца" цього фільварку наш чоловік — сотник української армії. Він тепло прийняв нас, нагодував, у нього ми й відпочили. На наше запитання куди нам найперше треба зголоситися, він порадив нам їхати до коменданта поліції в Корці. Хлопці з кіньми залишилися ще на фільварку, а я поїхав до коменданта в Корець. Вислухав мене той комендант і сказав мені їхати до полковника КР (контррозвідки) в Рівному.

Ідучи до Рівного, мені спало на думку чи добре я зробив, що залишив своїх хлопців із кіньми на фільварку. Але тоді я думав, що коли я зголошуся до коменданта поліції в Корці, то він мене задержить до вияснення справи нашого переходу кордону і мені одному вигідніше буде відповідати на всі запитування, ніж кільком; відповідаючи гуртом, могли ми нехотячи й заплутатися, бо в кожній голові свій розум. Тепер же, ідучи з Корця до Рівного, я не знав чим пояснити таке не зацікавлення поляків нами. Таж большевики, впіймавши чужинця в себе, замкнули б його на три замки і заборонили б кілька років на світ Божий показуватися. А я тут їжджу сам, без жодного поліційного супроводу. Чи то справді повна демократія у Польщі, чи то, може, виняткова толеранція українців, як союзників Польщі, роздумував я і сам себе упевнював, що так воно і є: це тільки українці користуються у поляків такою шаною…

Приїхавши до Рівного, почав я мотатися сюди й туди по місті, розпитуючи і розшукуючи цього полковника КР, бо ні папірця, ні адреси його корецький комендант мені не дав. Нарешті, таки допитався я до цього полковника. Зайшов до його канцелярії і розповів йому хто я. На диво привтний полковник. Розмовляючи зі мною по-українському, в першу чергу запитав:

— Що ж там діється під большевиками? Розказуйте…

— Краще, — кажу, — давайте мені запитання, а я вам

буду відповідати на них, бо, правду сказавши, сам я не знав з чого почати, як також не знаю, що вас найбільше цікавить. Всього ж не розкажеш…

— Правильно, правильно, — погодився полковник.

Так ми і зробили. Він мені ставив запитання, а я розказував йому все, що знав на цю тему. Коли вже вичерпалися запити й відповіді, він глянув на мене та й каже з неприхованою ноткою співчуття в голосі:

— Пане отамане, таж ви, не в гнів кажучи, не маєте навіть штанів путящих на собі. Скидайте все своє дрантя, купайтесь, і вам дадуть усе нове, чисте й свіже.

І мені справді видали чистеньку білизну і нову-новісіньку англійську військову уніформу. Я викупався, одягнувся і себе не впізнав. Полковник обійшов довкола мене, похвалив, що мундир „добре лежить" на мені, та й питає:

— Куди ви думаєте чи хочете йти — до отамана Петлюри чи до української КР?

Я сказав, що перше кочу піти до української КР, можливо там мені підкажуть куди йти або порадять, що мені робити, бож я тут у вас необізнаний новачок, не знаю куди кинутись і за що взятись. Дякуючи полковникові за його людяність і таку сердечну щирість до мене, я запропонував йому на пам'ятку свій кортик з інкрустованою золотом і сріблом ручкою.

— Грошей не взяв би, а це візьму, бо це безцінна річ для моєї колекції — сказав полковник, обертаючи на всі боки чудовий кортик і тішачись ним, як дитина цяцькою.

Ми розпрощалися, дякуючи один одному, і я пішов.

В ПАВУТИННІ УКРАЇНСЬКОЇ КР

Зайшов я до бюра української КР. Розповів допитливим панкам хто я, звідки прийшов і чого. Це їх, видно було, не дуже здивувало, бо щодня приходили до них утікачі з окупованої большевиками України, але те, що я очолював загін повстанців, їх зацікавило.

— Ви з дороги, втомлені, — сказали мені. — Ми вам дамо приміщення. відпочинете, підкріпитесь трохи, зберете думки докупи і тоді розкажете нам усе про повстанський і партизанський рух і про ситуацію під большевиками взагалі.

Привели мене до цього приміщення і замовили для мене

вечерю. Повечеряв я і пішов спати. Пробув я в тому приміщенні з тиждень, розповідаючи хитрим і недовірливим розвідувачам про все, що я робив, що бачив, що чув, що знаю і що пережив під большевиками. Нарешті, вони попросили, щоб я подав їм певних, загартованих національно людей під большевиками для наладнання зв'язку з ними. Я подав їм свої паролі Войнаровському (Орел) і Литвиненкові (Мама) і поїхав до Львова.

Автор отаман Іван Лютий-Лютенко після прибуття на еміграцію з України до Польщі в 1924 році.

Ходив я по Львову, як приблуда, розпитував, рознюхував, прислухався де б якось причепитися тимчасово до якогось зайняття, щоб оббутися, а тоді вже думати про якесь краще влаштовання. Нічого не виходило. На десятому дні моєї метушні по Львову мене заарештували і відправили до Перемишля в тюрму, де й просидів я чотири дні, не знаючи чого і за що. Звільнившись із тюрми, я хотів їхати до отамана Петлюри, але мене не пустили: відпровадили під ескортом до Каліша, за колючі дроти концентраційних таборів, куди загнали поляки залишки „союзної" армії УНР після підписання Ризької угоди Польщі з большевиками.

Я попросився до 3-ої Залізної дивізії ген. Удовиченка. Там я зустрів Кузьміна, того самого, що в „добровольческой" армії був хорунжим, а тепер він тут, серед українців та ще й у ранзі полковника. „Що за чудо?" — думав собі я. Пробув я в таборі мабуть, з тиждень, спіткав чимало знайомих, а між ними й кількох полковників, і раптом мене заарештувала таборова КР і посадила до „паки". Сиджу я в тій „паці" та й думаю, чому я з Рівного не поїхав просто до отамана Петлюри? Не поневірявся б так… Але тоді думалося мені інакше: чому я маю турбувати своїми особистими справами Отамана. Піду звичайною дорогою через урядові інстанції і якось сам собі дам раду, десь поволі влаштуюся. Мені тоді й на думку не спадало, що серед козаків і старшин недавньої геройської армії УНР вже розпаношилася страшна пошесть інтриг, наклепів, донощицтва, ненависти і всього зла, що чесних і дисциплінованих вояків перетворює на отару безсовісних шарлатанів. І саме з цього, що я в таборі побачив і дізнався, в мене зродилася підозра, що причиною моїх арештів та незрозумілої тяганини мусять бути чиїсь наклепи і доноси. Так воно й було. На мене були зроблені донесення, що пізніше виявилося і ствердилося.

Це був час ще не вигаслої голосної і широкої розпропаговаиої большеаицької амнестії, і з Каліша, з-за дротів концерн-траку, верталося багато вояків і старшин армії УНР на Україну під большевицький режим. Верталися ті, що як союзники геройською відвагою в бою допомогли польським військам розгромити большевиків і вписати до Історії Польщі славну перемогу — „Цуд над Віслою". Замість подяки і людяного трактування, поляки загнали своїх учорашніх союзників за колючі дроти концентраційних таборів як полонених і зумовили таке нещасне життя, що чимала чистина колишніх завзятих бійців воліла вертатися на підбольшевицьку Україну. Тепер я зрозумів правдиве ставлення поляків до українців і бештав себе в думках за свою недавню наївність в оцінці поляків.

Серед такої метушні в таборі мною ніхто з моїх знайомих не цікавився, і я просидів у „паці" зо два тижні. Відтак перевезли мене до польської тюрми, щоб, як підозрілого, передати большевикам. Про це довідалися від Пономарьова жінки високих польських службовців, яким мої люди ще в 1919 році допомогли переїхати фірами кордон до Польщі. Ці жінки, що

не бачивши мене і не говоривши зі мною, пішли до старости і розповіли йому, що завдяки мені вони врятувалися від большевиків і що мої люди допомогли їм переїхати кордон до Польщі. А те, що мене заарештували і тримають у тюрмі як підозрілого чи большевика, то це звичайний брехливий донос, і вони, якщо цього потрібно, беруть мене на поруки. Староста приїхав із цими жінками до тюрми, наказав привести мене з камери до канцелярії. Жінки зразу мене пізнали. Тоді староста розпорядився, щоб на свідчення жінок мені видали особистий документ, і я став вільним чоловіком Жечи Посполітей Польскі. Взяли мене мої добродійки-жінки з собою. Забезпечили мене одежею і грішми. По мене прийшов Пономарьов, і ми пішли з ним просто до табору. В таборі пішов я перше всього до полковника КР Павловського і кажу:

— Панове, що ви робите? Що ви собі думаєте? Де ж ваша лицарськість, честь вояцька? Де ваше сумління?..

Старшина, почервонівши від вуха до вуха, почав виправдовуватися, що, мовляв, вони не могли нічого в мою користь зробити, бо на мене прийшло донесення, що я підісланий большевиками коляборант, тому й прийшло розпорядження „згори" мене заарештувати й віддати большевикам.

— Ми не мали сили ані доказів вашої невинности, щоб вас рятувати, — аргументував мені полковник КР.

НА ПОЛІССІ

Я не схотів далі бути в таборі, дармувати і просякати безперестанними склоками. Щоденне вправляння скакати на дерев'яну кобилу та перескакувати через неї мене не захоплювало. Мене тягнуло до реального життя, до якоїсь не вимріяної, а конкретної праці: щось продукувати або торгувати. А щоб почнати щось, я вже мав „основний капітал" — особистий документ. І я написав листа до інж. О. Добровольського, що був директором тартака. Не проминуло й тнжня як Добровольський листовно запропонував мені працю на Поліссі. Так я й опинився на Поліссі. Розглянувся, ознайомився з місцевістю, розпитав у людей про все, що мене цікавило, і влаштувався на працю „плицового".

За кілька днів мого перебування на Поліссі я, не гаючи часу, написав листи кільком знайомим до табору в Каліші. По-

відомив їх, що я на поліссі, живу в лісі вільний, як пташка, і вже працюю. Радив їм, якщо хочуть, залишити своє розкладнизьке таборування і приїжджати на Полісся до мене. Не обіцяв їм в листах якогось раювання тут, навіть не розхвалював життя-буття, а просто писав, що тут можна влаштуватися на працю і жити вільно, незалежно і вигідніше під кожним оглядом ніж у таборі. Незабаром отримав я лити з Каліща. Просили мене мої знайомі приїхати до них і розказати про все особисто, бо листах усього не напишеш …

Поїхав я до Каліша. Виявилося, що мої знайомі, отримавши від мене листи, розтарабанилн між приятелями новинку про он які можливості влаштуватися на добру роботу і заробляти великі гроші. Мене обступили кілька десятків таборовиків і зосереджено слухали мої інформації та відповіді на запитання про Полісся. Хоч мої інформації про Полісся не були такі звабливі, як ті, що їх передавали один одному в таборі до мого приїзду, то охочих залишити табір і їхати на Полісся назбиралося чимало. Вертався я з Каліша вже не сам. Зі мною їхало десь коло сотні колишніх козаків армії УНР, що їх так лукаво зрадила Польща Ризьким договором з большевиками.

Велика громада калішських таборовиків, що несподівано з'явилася в Івацевичах, зразу оживила всю околицю. Місто клекотало новинкою. Та це й не дивно. Така кількість свіжих людей, що приїхали зі мною з Каліша, і ще приїжджали, не могла бути непомітною в невеликому місті, де один одного знали від дітей до старців, і будь-яка новинка в одну мить ставала відома всім мешканцям. Щодня під вечір збирався натовп людей і розмовам та пісням не було кінця. Так проходили дні за днями. Таборовики поволі влаштовувались на працю. Повеселішали, пожвавішали, приміщувалися по одному — по два на квартири, розширювали знайомства, зживалися з місцевими людьми. Мало-помалу почали активно проявляти свої таланти, здібності, за воєнні й повоєнні роки заниділи, призабулися. Незабаром виявилося, що між калішськими козаками є не абиякі фахові і з природнім даром майстрі всіх мистецтва: малярі, дириґенти, режисери, музиканти і „пописущі", як жартом називали тих, що писали свої спогади, статті до селян, вірші тощо.

УКРАЇНСЬКИЙ ЕМІГРАНТСЬКИЙ КОМІТЕТ

Дивлячись на працьовитих і непосидющих колишніх військовиків-таборовиків, кожний з яких по своїй щоденній праці брався за своє улюблене „гобі" або шукав чогось побічного, щоб „за щось руки зачепити", мені спала на думку потреба заснувати якесь товариство. Аджеж колишні козаки — це національно свідомі люди, і шкода було б допустити до того, щоб зони жили самопасом, не організовані в якесь національно-культурне об'єднання чи товариство. Поговоривши на цю тему з місцевими інтелігентами, я зрозумів, що засновувати філію „Просвіти" чи якогось іншого вже добре відомого товариства, що були під „пильним оком" польської поліції, нам не можна. Тож порадилися ми гуртом та й уклали коротенький змістом і нікому нічого не винний статут Українського емігрантського комітету, який мені вдалося зареєструвати у Старостві без перешкод, дякуючи знайомству. Маючи легалізований статут, дозвіл на легальне існування і діяльність, наш комітет загримів культурною працею.

Розпочалися співанки — проби хору, складеного з 38 голосистих співаків під рукою вправного диригента Швайківського, родом із Ковля. Режисер і диригент церковного хору Кононено взявся за підготову вистав, „обтісуючи з грубшої тріски майбутніх акторів" до відповідних ролей. Малярі, що малювали портрети і краєвиди з натури і з цього жили, взялися разом і розмалювали розкішні полотнища на декорування окремих сцен майбутнього „театру". Робота кипіла! Наш Український емігрантський комітет став центром особливої уваги для всіх мешканців міста і, розуміється, для польської адміністративної влади також…

Згодом організували ми ще й школу для дітвори емігрантів-утікачів з підбольшевицької України, що вже раніше осіли в Польщі та й далі щодня потайки переходили большевицько-польський кордон.

„ХОЇНКІ"

Саме в цей активно-діяльний період нашого Українського емігрантського комітету і одружився з Ольгою Лавренчик. Залишив тартацьку справу і взявся за комерцію, яка здавна, ще

змалечку, манила мене до себе. Торгував я деревом. Але одного разу, їдучи пізньої осени в поїзді, почув я розмову двох жидків про якісь „хоїнки", що, продаючи ці „хоїнки" у Варшаві, можна вторгувати добрі гроші. По-польському я вже трохи ганделяпав, але, почувши вперше слово „хоїнки", не міг добрати що воно. Зацікавившись почутим, запитав я знайомих, що це таке „хоїнки"? Сміючись з мого польського лексикону, мені сказали, що „хоїнка" — це звичайнісінька наша ялинка, які декорують цукерками та різними цяцьками на Різдво. „Хе! Таке гарне слово я л и н к а і так скапарали — „хоїнка", подумав я собі.

Не довго думавши, я домовився з хлопцями, щоб приготували для мене молодих сосен на два вагони, а сам розпочав старання, щоб дістати в кредит два вагони, бо грошей у мене не було. З великим трудом та ще й допомогою знайомих начальник станції відпустив для мене два вагони з такою умовою, що належні кошти заплачу йому після розпродажі „хоїнок". Позвозили з лісу ялинки, завантажили вагони, і їду я до Варшави щоб „уторгувати добрі гроші".

В дорозі до Варшави, дрімаючи, думав, що я буду перший з ялинками на ринку, бо до латинського Різдва було ще далеченько. Та як же я вибалушив очі, побачивши, що у Варшаві ліцитують 20 вагонів ялинок! В додаток ще виявилося, що мої соснові ялинки — не ялинки, звичайне ніщо, і що їх і даремно ніхто не захоче брати, не те що за гроші… Ну й заробив „добрі гроші"! — дурняв сам себе подумки. Що тепер робити?..

Думав і сяк і так, нічого не виходило. Нарешті, додумався і вирішив: треба відріктися від своїх „ялинок". А за ті гроші, що треба було б заплатити за розвантаження двох вагонів куплю з ліцитації справжні ялинки і продаватиму їх у роздріб. Так і зробив. Купив чимало ялинок, найняв і фірмана з возом, а тут нова біда! Нема місця, де можна було б скласти ялинки і продавати. Всі відповідні місця для цього вже зайняті варшав'яками, що мають дозвіл працювати. На хідниках не можна ялинок розставляти, бо поліція гонить і штрафує…

Але й тут мені повезло. При одному будинку, що стояв фронтом до рухливої вулиці, була вузенька площа під будову, і я упросив господаря дому, щоб дозволив мені примістити ялинки в цьому закапелку. Торг ішов понад усякі сподівання!

Після всяких неприємностей, клопотів, неув'язок та метушні я гіги справді вторгував „добрі гроші" — мільйони марок! Вернувся з Варшави додому веселий і задоволений. Розплатився з начальником станції за відпущені мені вагони і зарікся: більше ніколи в моєму житті не продаватиму „хоїнек"!

Автор на вулиці Варшави в 1928 році.

ПОПУЛЯРНІСТЬ НАШОЇ КУЛЬТУРНОЇ ПРАЦІ

Наша організована діяльність, особливо хор і вистави, ставала щораз популярнішою. Членів нашого комітету, як військовиків, запрошували на дефіляду „3-го мая" та інші державні святкування. Часто, маршуючи, доводилося нам і співати. Польських пісень ми знали дві-три, то надолужували своїми — українськими. На початку, здавалося, ніхто на це не звертав уваги, але до нас прилітали чутки, що воєводі це не подобається. Згодом я став помічати, що ставлення до мене місцевої влади холоднішає. Час від часу ближче знайомі й одвертіші службовці казали мені, що вища влада староства і воєвідства „держить мене на очах". Причина — казали — та, що „ви тут організували своє національне життя, ігноруючи факт, що ви не в себе вдома, а в Польщі" ...

В НЕЛАСЦІ ВЛАДИ

Справи наші значно погіршали з появою нової поправки до закону, що забороняв українським і білоруським утікачам з-під большевиків, а тим більше військовикам, жити на прикордонних територіях, тобто на українській і білоруській землях, окупованих поляками. Хто мав дозвіл жити в Польщі, мусів шукати собі місця в корінній Польщі. На додаток до всього злого, що ставила супроти нас польська влада, наш Український емігрантський комітет відвідала сенаторка Кисілевська. Ми її зустріли і прийняли з великою шаною, почестями та мистецькими виступами. Це на сенаторку вплинуло дуже зворушливо, бо вона не чекала такого прийняття і навіть не сподівалася, що таке їй може трапитися — як усі чомусь казали — „в глухому Поліссі" ...

І цього й почалися „запрошування" мене до Староства на різні допитування, а трохи згодом „запросили" мене і до Воєвідства. Прийняв мене сам воєвода, нелюдяний, суворо насуплений Костек-Бернацькнй. Говорив люто і зухвало, з підкресленою згірдливістю високого польського урядовця, витикаючи мені правдиві й придумані „гріхи мої" супроти польської влади. Докоряв мені сухо і колючо за мою невдячність демократичній Польщі, що дала мені затишний притулок у себе і сприяла своїм устроєм і законами моєму вільному, незалежному та заможному життю. Наганивши мене досхочу, воєвода втомлено, але сердито вигукнув: „Тут вам не Україна!.." і пообіцяв, що я незабаром отримаю урядове розпорядження на письмі про виселення мене з Полісся.

Так і сталося. За кілька днів після цього мене й справді „демократично" і „законно" прогнали з Полісся на територію корінної Польщі, ніби потверджуючи цим незаперечну істину, що Полісся таки не польське. Моя дружина. Ольга, як місцева „обивателька Польскі", користуючись друкованими законами конституційної Польщі, почала добиватися права для мене, щоб легально жити з нею на Поліссі, але всі старання її не мали успіху. Їй сказали: „Як ти хочеш жити зі своїм чоловіком разом", то їдь до нього і там живіть собі, але чоловік твій до тебе на Полісся не має права й носа показати, бо заарештуємо і посадимо в тюрму".

Довелося мені майже два роки жити без сталого приста-

новища, переїжджаючи з місця на місце та відвідуючи час від часу потайки свою дружину. За порадою і рекомендацією знайомих людей мені поталанило влаштуватися на роботу до фабрики фанери Конопацьких у Мостах, де я згодом, „набивши руку", заробляв добрі гроші. Саме в той час принесли мені з України потішну вістку, що моя колишня дружина з дітьми живе під своїм дівочим прізвищем Колос. Це доводило, що мої протибольшевицькі дії впродовж кількох років щасливо обминули мою родину і не відбились на ній страшною помстою большевиків. Врадуваний цією новинкою, я щиро дякував Богові, що врятував мою родину від большевицьких знущань і страждань за мої вчинки. Згодом я довідався, що моїх стареньких батьків большевики викинули з хати і вони жили в дочки.

За довший час моєї волокити з поліцією та викликів то до старости Корчицького, то до воєводи Костка-Бернацького праця нашого Українського емігрантського комітету, що вже мав свою „Хату козака" в будинку Шкабая і розгорнув свою культурно-мистецьку діяльність на довколишні місцевості — Косів Поліський, Святу Волю, Телехани, сягаючи аж до Берестя Литовського, раптом стала підупадати. Дивлячись на мою тяганину з адміністративною владою, всі виразно побачили, що поляки „закручували мутерку" з єдиною метою — ліквідувати будь-які, навіть найменші прояви організованого українства і що „проти рожна перти" не було рації, тому саме роботящі і організовані члени Українського емігрантського комітету свідомо сповільнювали свою активність і тим самим припиняли культурно-мистецьку діяльність. Коли ж мене адміністративна влада виселила з Полісся і я опинився „на колесах", без сталого приміщення й адреси, тоді вже мені не до комітету було, і я навіть не знаю докладно про долю моїх розумних і працьовитих друзів. Правда, десь у 1940-му чи в 1941-му році хтось мені розповідав, що большевики, „визволивши" Полісся в 1939 році, всіх „петлюровцев" постріляли, а жінок і дітей (бо декотрі з них уже поодружувалися на Поліссі) вивезли безслідно.

ПЕРЕД ВІЙНОЮ

Як ті спасівчані мухи бувають кусливі й докучливі, такі були й поляки перед війною. Про війну люди тихцем говорили всяку всячину, але конкретно ніхто не знав коли вона вибухне,

де саме і хто її спровокує. Коли ж гітлерівська Німеччина зненацька напала на Польщу і зухвалі поляки не мали часу й подумати як їм боронитися, я вирішив навідатися до жінки на Полісся, щоб допомогти їй запастися дечим, особливо харчами, бо ніхто не знав як довго триватиме ця війна. Я з певністю думав собі, що тепер поляки мають набагато важливіші проблеми перед собою і на таку незначну дрібничку, як моє порушення адміністративного розпорядку, не звернуть уваги. Їхав я обережно, до хати йшов покрадьки, і мені здавалося, що ніхто мене не бачив, але, як тільки ввійшов я до хати і привітався з дружиною, зразу примчала поліція і забрала мене просто до староства. Сидів я в почекальні, нервуючись, мабуть, із півгодини. Нарешті покликали мене до кабінету старости.

— На якій це підставі пан живе на території мого староства? — суворо запитав мене староста польською мовою.

— Я тут не живу Я тількищо приїхав. Хочу жити разом із дружиною. Хочу забрати її з собою…

— Зараз, тут таки з місця, візьміть свої документи в мого заступника і негайно, без найменшого зволікання, виїжджайте звідси й ніколи більше сюди не показуйтесь! Зрозуміло?..

— Так, пане старосто, розумію, — відповів я спокійним голосом, тамуючи в собі кипіння лютого гніву.

Узяв я свої документи і поїхав додому. А тут, слідом за мною і комендант поліції в хату! (Між іншим, українець з Галичини. що він чомусь це затаював.) Прийшов, каже, щоб пригадати мені, якщо я забуду, що я негайно мушу залишити тернторію цього староства. Розпрощався з жінкою, не встигнувши й порадитися що і як нам робити, бож війна, пішов я з хати. Тяжко й боляче було на душі. Гонять як розбійника чи конокрада, думав я і не знаходив м'якого виправдання для польської адміністративної влади в її нелюдяній поведінці супроти мене. Я ж у всьому був льояльний і вдячний подякам за те, що дали мені притулок у Польщі. Бунтувати когось проти польської влади чи пропагувати відірвання від Польщі української території, як це при допитах мені витикали, в той час мені й на думку не спадало.

На дорозі чекали мене мої друзі-козаки. Зібралося їх, здається, шістдесят. Стояли похнюплені, невеселі. Щиро стискали мою руку, вітаючись без слів, без розмов. Коли ж рушили з місця мене провожати — розговорились, навіть заспівали, Провели мене, співаючи. до самої станція, і я поїхав…

ВІЙНА

Громове вищання й дзижчання німецьких літаків дразливим болем свердлило вуха. Бомблення не вгавало. Щодалі ставали помітніші руїни міст, фабрик, заводів. Майже всі високі й великі об'єкти були вже сплюндровані або жахливо знівечені, покалічені бомбами. Зарозумілість, зухвальство поляків принишкли. але ненависть до українців не згасала. З трудом добився я до Володави Підляської, де колись займався торгівлею лісоматеріялу і карпину (соснових пнів із грубим корівням, що мають дуже багато живиці, терпентини та інших речовин). і тут застав уже німців. Знана мені місцевість, людність знайома; вирішив тут і залишитись. Зустрів знайомих, почалися розмови, наради. Щоб не дармувати, я взявся організовувавти Повітовий кооперативний споживчий союз.

Війна, непевність, нові закони й порядки завойовника — все це сповільнювало ритм життя, переінакшувало людей, утруднювало працю. В таку несприятливу пору наш молоденький Союз почав спинатися на ноги. Тяжкий був початок, але не легшою була й дальша щоденна праця в супроводі нестач, клопотів і перешкод.

Познайомили мене добрі люди з одним ряйхсдойчем, який продав мені піввагона солі й піввагона гасу (дефіцитні товари!), яких тоді не було на ринку. Це зразу підняло і скріпило наш Союз. Цей самий райхсдойч при іншій нагоді порадив, де можна купити більшу кількість таких товарів. „Поїдь. — каже, — до Кракова і звернися до референта „Ернерунґсвіртшафту" Шмідта".

НОВІ ЗНАЙОМСТВА. ЗУСТРІЧІ.

Поїхав в до Кракова. Знайшов потрібну мені установу і познайомився із Шмідтом. Цей Шмідт. як виявилося з розмови, був галицьким німцем і почував себе більше українцем, ніж німцем. Тепер йому як німцеві німецька окупаційна влада довірила посаду референта відділу постачання й розподілу товарів на ціле Генеральне Губернаторство. Я розповів йому, що приїхав до нього аж із Володави від Повітового кооперативного споживчого союзу з проханням прийняти мою пропозицію, як директора цього союзу: обміняти збіжжя за сіль і гас, бо

цих товарів союз дошкульно потребує. Вислухав мене Шмідт і каже: „Прийдіть до мене о другій годині по обіді; я подумаю і скажу вам так чи ні. Це перша трансакція такого роду, мушу подумати". Я подякував і вийшов.

Мавши кілька годин вільного часу, мені спало на думку відвідати централю Українського допомогового комітету, що його очолював проф. Володимир Кубійович. Представившись у Комітеті хто я і чого приїхав з Володави до Кракова, почав просити, щоб Комітет допоміг, хоча б харчами, урядові УНР і його діячам, що сидять у Варшаві в холоді й голоді, забуті всіма, без найменших засобів для існування!

— Як довідаються про це німці, то нас заарештують і комітет закриють, — випереджаючи Кубійовича, сказав інж. О. Бойдуник. — Небезпечно ...

— Та то ж зрадники! Вони продали Галичину полякам! — викрикнув якийсь невідомий панок-комітетчик.

— Таж і я старшина армії УНР, то, по-вашому, виходить, що й я зрадник, чи як? — сказав я спокійно в формі запиту.

— Ну, не всі ж поділяли їх думку... — почулася чиясь також спокійна репліка.

В той час Бойдуник, показуючи у вікно на ген. Капустянського, німецького полковника Бізанца та інших старшин, які товпилися біля будинку, що напроти через вулицю, задоволено мовив:

— Гляньте на цих! Скільки там старшин зібралося ... Вербують наших людей. Може, ось-ось, і ми підем воювати!

— Побачимо... — нехотячи сказав я і, прощаючись, подав руку тільки Кубійовичеві, який під час моїх перших відвідин Комітету і недовгої розмови ніяково мовчав.

Вийшов я на вулицю. При дверях до канцелярії Бізанца і Сушка стоять: командарм М. Омелянович-Павленко, полк. Дяченко, Рибачук та інші знайомі й незнайомі старшини.

— Чого ви тут стоїте? — запитав я, привітавшись.

— Таж набирають... Набирають наших людей! Будем воювати ... — відповів, усміхаючись, Омелянович-Павленко.

„Блаженні віруючі", подумав я, але не сказав нічого. Звідти пішов я просто до Шмідта, бо вже наближалася година домовленої зустрічі. І в коридорі, поблизу дверей до Шмідта, зненацька наткнувся я на Бойдуника, що йшов напроти мене й зупинився, питаючи:

— А ви куди, сотнику?..

— До Шмідта, — кажу.

— Не йдіть до нього. Він тепер не наш, він уже німець. Із них краще не мати нічого спільного...

— То нічого, я йду до нього в моїх, а не ваших справах, — відповів я трохи з „фуком".

Нашу розмову, мабуть, почув Шиіхг. бо двері до нього з коридору були трохи відхилені і коли я ввійшов, постукавши, він зразу почав не про нашу з ним справу, а про Бойдуника.

— І що собі він думає, той Бойдуник?! Думає, мабуть, що він уже більший німець за справжнього німця! Думає, що як прийшли німці, то вже й Україна буде? — сердито бурчав Шмідт ас то зо себе не то до мене, й замовк.

Щоб заповнити павзу, що була трохи задовга, я почав:

— Я не знаю, що він думає і чого він хоче чи сподівається... Я до вас у тій справі, що вже згадував раніше: ласкаво прошу дати вагон солі й вагон гасу для нашого Союзу, а я вам дам збіжжя.

— Добре, — погодився (втішно для мене) Шмідт. — Я дам вам „бецугшайни" (дозвіл на закуп), а все, що треба буде, ви вже самі полагодите з поляками на місці. Щодо збіжжя, то я пошлю до вас урядовця. Бажаю вам успіхів. — і простягнув мені руку.

Я подякував йому за його прихильне полагодження справи і пообіцяв, що постараюся, щоб і з боку Союзу було все честьчестю.

Полагодивши справу з сіллю у Велічці. а з гасом у Яслах, я вернувся до Кракова. На обід поїхав до українського касино, бо мені треба було пеоводиеів. Коли я оповістив про це в касино, до мене зразу зголосилося чимало охочих супроводжати вагони з сіллю і гасом, не зважаючи на те, що до Володави треба було їхати не менше десяти днів. Я вибрав собі двох провожирів — мґр. Крушельницького з жінкою і, здається, дитиною та його колегу. Дав їм на дорогу гроші й, потрібні папери. Вони купили „теплушку" й вугілля і цим уможливили собі свою подорож зимою в товарному вагоні до Володави, супроводячи „дефіцитні твари" — сіль і гас для Союзу. Пізніше я порекомендував їх Надзірній раді як фахових працівників і

їх прийняли на становища директорів окремих відділів Союзу. Так ми разом працювали й розгортали діяльність Союзу зо три місяці.

„РІДНІ" ІНТРИГИ І ДОНОСИ

Буваючи у Варшаві по службових справах, я завжди відвідував президента екзильного уряду УНР Андрія Лівицького і ген. Сальського та привозив їм гостинні, переважно харчові продукти, і то невеличкі, бо німці забороняли, конфіскували і карали. Президент Лівицький перебував тоді в моральному пригнобленні і крайньо нужденному матеріяльно му стані, бо всі уенерівці, турбуючись кожний собою, щоб якось вижити, забули про нього. Бачачи це, я почав частіше допомагати президентові грішми і продуктами, обминаючи різними комбінаціями пильне слідкування німців. Але одного разу, повернувшись із Варшави додому, я був викликаний до гестапо. Це була для мене немила і підозріла несподіванка, і я ніяк не міг додуматися, що могло стати причиною цього виклику.

— Куди ви так часто їздите? — грізно й докірливо запитав мене гестапівець.

— Куди їжджу, питаєте? Я ж директор, відповідальний ксрівник Союзу. Мушу їздити в різних справах та розшукувати потрібні товари для Союзу, яких на ринку немає. Хоч-не-хоч мушу їздити куди треба, — відповів я на запитання гестапівця трафаретно й непереконливо, інтуїтивно відчуваючи, що він мені не вірить.

— А крім торговельних справ куди ще їздите? Кого відвідуєте?..

— До знайомих. Знайомих відвідую інколи, —кажу я. — І раптом збагнув, що гестапівець знає про мене і мої поїздки багато більше, ніж мав би знати. Хтось його інформує... І хто цей „рідний" стукач, що доносити на мене в гестапо?..

— А хто це такий Лівицький у Варшаві? Ви його знаєте?..

— Знаю. Це наш екзильний президент, — відповів я не скриваючи правди.

— Ага… Дайте мені свої документи. — Взявши мої документи, продовжував у формі приказу: — Коли будете збиратись кудись у дорогу як от, наприклад, до Варшави, то зверніться до нас по дозвіл, розумієте? Документи ваші будуть

у нас. Пам'ятайте, без документів і без нашого дозволу нікуди з Володави не вибирайтесь. Це все.

Зухвалість шефа гестапо зачепила мене за живе, і я постановив не коритися його примхам. Наш ляйтер німець урядував у Холмі, я й поїхав до нього. Розказав йому докладно про виклик до гестапо та обмеження мого руху наказом шефа гестапо. Вислухав мене ляйтер та й каже:

— У вашій справі я особисто поговорю з шефом гестапо. А ви зі свого боку начхайте на цих типів, що оббріхують вас, і переїжджайте сюди, де Холма. Тут вас потребують, а навіть, правду кажучи, домагаються місцеві люди. Хочуть, щоб ви були директором Союзу тут , у Холмі.

Увечорі до мене справді прийшли холмщани і просили, щоб бути в Холмі директором кооперативного союзу. Казали, що від ляйтера на цю територію, барона Тайхмана, вони вже дістали потрібні папери для мене. Барон потелефонував до гестапо у Володаві і йому сказали, щоб я прийшов і забрав свої документи. У Володаві я здав усі свої союзові обов'язки всупереч настирливим проханням не залишати володавського союзу. Повертаючи мені мої документи, шеф гестапо вибачливо сказав по-польському, щоб я не дуже нарікав на його поведінку зі мною, бо підставу до такого трактування мені зробили в гестапо мої „союзні" колеги — українці…

Не ловилося довго чекати і слова шефа гестапо підтвердилися. Мої колишні співробітники у володавському союзі, підляшшяни, розповіли все докладно про те, що донесення в гестапо на мене зробили партійці-націоналісти. І зробили вони це свинство за те, що я допомагав президентові УНР Лівицькому, уенерівським діячем, колишнім військовим і наддніпрянським емігрантам взагалі, яких націоналісти вважали за ніщо, за непотріб. Не вірити підляшшянам не було підстав тим більше, що я вже мав своє переконання в тому, то від наших революційних націоналістів можна сподіватися всього, навіть найгіршого і найганебнішого. Давненько, ще перед випадком з моїми документами, що опинилися в гестапо, трапилось таке.

Прийшов я до Союзу і бачу, що в моєму кабінеті висить портрет отамана Симона Петлюри перевернений догори ногами. Я скипів і, не гаючись, покликав усіх працівників до свого кабінету. Вказуючи на „патріотично-геройське" хуліганство на стіні, я гнівно запитав:

UKRAINISCHER GENOSSENSCHAFTSVERBAND IN WLODAWA
УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ КООПЕРАТИВ у ВОЛОДАВІ
Genossenschaft mit Anteilshaftung — Кооператива з відповідальністю уділами

Ч. 1626/1050/42 Wlodawa, den 1 грудня 1940

Високоповажаний Пане Директоре!

Яко Голова Надзірної Ради Союзу Українських Кооператив у Володаві, почуваюся до милого обовязку звернутися до Вас, Пане Директоре, з оцими кількома словами.

Українське громадянство Володавщини, відновляючи будову свого суспільно-економічного життя після польської неволі, покликало Вас в осени минулого року до директорської праці у Союзі Українських Кооператив.

Ви розпочали цю працю у часі великанських військових подій, у вазірусі чуток, настроїв, побажань і сподівань без якого-будь кадру досвідчених співробітників, без яких-будь хочби мінімальних грошевих засобів а опираючися лише на національному ентузіязмі і незломній волі до праці українських мас Володавщини.

Українці Володавщини вже вкоротці переконалися, що недурно вони обдарували Вас своїм довірям, що справи Союзу Вами зразук поставлено було на правильну дорогу, що Ваша кипуча енергія і ініціятива започаткувала велике діло, яке нині, по році праці, з гордістю може стрічати кожний український патріот.

Пане Директоре! всі ми, бачучи вислідки Вашої досьогочасної праці, ні на хвильку не забували й того, що Ви одночасно є й вояком Української Армії, - сотником, що колись став у ряди борців за волю України не для якоїсь особистої користи, не з якогось возвишеного примусу, а з примусу внутрішнього, що походив з українського серця Вашого. Ми памятаємо, що й у найтяжчих обставинах української Визвольної Боротьби Ви не склали блискучої зброї своєї, що все Ви боролися, - з честю боролися.

Ваша праця у нашому Союзі Кооператив це також однорічний похід по відвойовання української душі нашої української людности Володавщини, - похід Вами перможно і з честю переведений.

Прощаючись з Вами при відході Вашому до праці на іншій українській площині, прошу приняти вислови нашої щирої подяки.

СЛАВА УКРАЇНІ!

А. Митин Олексюк

— Хто це зробив? Признавайтесь!.. Я цього хуліганства не прощу безкарно! Не забувайте, що я холодноярський повстанський отаман Гонта, що я ризикував своїм життям у запеклій боротьбі з большевицькимн горлорізами-народовбивцями і безглуздого хуліганства таких „революціонерів з-поза плота", як ви, терпіти не буду … Мовчите, боягузи миршаві! Де ж ваша мужність, де це геройство ваше, про яке теревените днями й ночами? Попереджую і клянусь (хрестячись) хрестом святим, що я однаково довідаюсь хто це зробив і — не з медом йому буде!

На другий день двоє моїх урядовців не прийшли до праці. Вночі кудись утекли. На цьому все закінчилось, але опінія моя про наших революційних націоналістів не покращала ні на крихітку; від них можна чекати в кожну мить і ножа в спину.

ІЗ ВОЛОДАВИ ДО ХОЛМА

Кооперативний союз у Холмі був набагато заможніший за володавський, мав усього вдосталь: хліба, яєць, борошна, меду, сиру, масла, сала. Згодом я влаштував на працю в Союзі 175 урядовців, а загально Союз забезпечував працею три тисячі душ. Крім цього, я ще організував добування і сушення торфу, що давало багатьом людям працю, а Союзові чималий прибуток. За мого директорства Союз придбав одно особове авто і три тягарових автомашини. До мене приїжджали наші люди з усіх кінців Генерального Губернаторства, і я всім допомагав чим міг. Це всі знали, а дехто й зловживав моєю добродушністю.

Одного разу приїхав до мене д-р Щурат із райхсдойчем Павлом Дмитренком і представив мені його як великого приятеля Миколи Андрійовича Лівицького. В розмові райхсдойч Дмитренко співчутливо турбувався мізерним матеріяльним станом президента Андрія Лівицького й інших моїх знайомих уенерівців, умовляючи мене, щоб я скомбінував для нього вагон борошна і вагон яєць.

— З половину борошна і яєць роздам нашим людям, що голодують і потребують допомоги. Кажу „з половину", бо з цієї половини доведеться дати дещо й німцям, щоб „не бачили" мого „ґешефту". А другу половину продам на чорному ринку і всеньку виручки (вторговану суму) передам вам. Цієї вируч-

ки напевно вистачить вам, щоб покрити вартість яєць і борошна. Мені ж за реалізацію цієї операції дасте... що ласка ваша, — здавалося щиро й логічно викладав свої пляни Дмитренко. Я й повірив. Та й як було не повірити такому доброзичливому і „великому приятелеві" Миколи Андрійовича Лівицькото, що так співчутливо бідкався долею його батька — президента Андрія Лівицького та старшин і діячів УНР.

Автор з членами управи українських кооперативних союзів та викладачами й інструкторами кооперативних курсів у Холмі (1942 рік).

„ВЕЛИКОДУШНИЙ" ДМИТРЕНКО

Дмитренко роздобув у губернатора дозвіл на перевезення 4-х вагонів продуктів до Варшави, але я „скомбінував" і відправив до Варшави на мою відповідальність тільки два вагони — вагон борошна і вагон яєць. Як райхсдойч Дмитренко реалізував цю „операцію", я не знаю. Але знаю, що тільки президент Лівицький і ген. Сальський дістали по мішку борошна і ящик яєць на двох, а більше ніхто, і що я мусів честь-честю заплатити Союзові за вагон яєць і вагон борошна своїми грішми. Незадовго після цього телефонує до мене з Варшави Дмитренкова жінка-німкеня і просить, плачучи, щоб я допоміг їй викупити з-під арешту її чоловіка — Дмитренка. Але я, співчуваючи їй, сказав, що для Дмитренка я вже все зробив, що міг, більше допомагати йому не можу і не хочу...

З цієї розмови я догадався, що Дмитренко, продаючи на чорному ринку мої продукти, не дав німцям хабара, щоб „не

Перед собором на Даниловій Горі в Холмі в день іменин Іван Лютий-Лютенко, директор Українського Кооператив у Холмі, з працівниками Союзу Кооператив (1941 рік).

бачили" його „ґешефту", і німці його заарештували. Як Дмитренко визволився з-під арешту, я також не знаю, але, вийшовши з арешту на волю, Дмитренко не шукав мене, щоб повернути мені вторговані гроші за борошно і яйця. Він купив автомашину, накупив у Берліні голок і поїхав до Кисні торгувати. Торг у Києві йому вдався: царські голки поламалися, зужилися, а соціялістичннх чи комуністичних голок большевикн за 20 років існування не спромоглися наробити, і кияни „імпортовані" Дмитренком берлінські голки вмить розкупили. За якийсь час після цього ярмаркування в Києві зустрів я Дмитренка та й кажу: Де ж ті гроші за яйця і борошно? Я ж витратився, — кажу, — той твій „ґешефт" не по моїй кишені, поверни мені хоч частину того, що я заплатив,

— Я не маю грошей, — каже Дмитренко. — Я геть усе витратив: на мантію для єпископа Мстислава, на ризи, на облачення для архиєреїв, — я голий як турецький святий! На тобі на пам'ятку образочок із Софійського собору в Києві.

Взяв я цю маленьку іконку як реліквію і подумав: за вагон яєць і вагон борошна попала в мої руки маленька іконка з Софійського собору в Києві, а куди ж ділися і за які суми грошей більші й цінніші ікони з київських святинь, що їх не порозкладали большевикн і німці до висвяти єпископів у Києві 1942 року? І чи повернуться вони колись назад до Києва, як безцінний скарб славної минувшини українського народу, як зразок і свідок творчого генія наших мистців і культури старовинної України?..

Сама висвята єпископату 1942 року для розстріляної большевиками Української Автокефальної Православної Церкви відродженої 1921 року радувала всіх свідомих українців і тішила надіями на краще майбутнє. Тоді нікому і на думку не спадало, що єпископат варшавської благодатности з 1942 року 6уде блюзнірським запереченням київської благодатности з 1921 року і що соборноправний устрій УАПЦ з 1921 року змодернізують і підмінять синодальним устроєм єпископи з 1942 року. Не сподівався ніхто з православних українців і того, що єдиного живого й останнього єпископа УАПЦ київської благодатности, рукоположеного митрополитом Василем Лнпківським і архиєпископом Нестором Шараївським у Києві 1921 року, який зберігся від большевицького морду виїздом на еміграцію, будуть пересвячувати на вимогу єпископату варшавської благо-

датности з 1942 року і що на це священне душогубство піднесеться рука Степана Івановича Скрипника — теперішнього митрополита у квадраті Мстислава Діяспорського.

КОНЦТАБОРИ ПОЛОНЕНИХ

Я завжди думав і діяв у цьому напрямку, щоб розширювати засяг праці Союзу. збільшуючи його засоби й діяльність та затруднювати працею більше і більше ватах людей. В мене вже працювало багато колишніх старшин армії УНР, а між ними і полк. Михайло Крат, як також багато місцевих людей, втікачів з-під большевиків та полонених із совєтських армій, яких мені таланило час від часу визволяти з-за колючих дротів німецьких концтаборів смерти. В самому Холмі нараховували 150 тисяч полонених червоноармійців, а в околичних місцевостях стільки саме, якщо не більше. І ніхто їх звільненням не турбувався — ні комітети, ні повстанські чи партизанські загони, що зводили старі порахунки з поляками, паралізували постачання німецького фронту та перестрілювалися з невеликими німецькими протипартизанськими частинами.

З-поміж старих і нових емігрантів, що поселилися з Холмі, були деякі жінки, що подружили з моєю жінкою, Ольгою. Одні з них, жінка нашого сотника. Надія Квітка — археолог і художник (одягалася якось по-своєму, оригінально), дуже розумна й культурна жінка працювала в нашому Допомоговому комітеті референткою суспільної опіки. Доречно тут згадати, що під час виїзду більшости службовців і робітників Союзу з Холма на Захід Надія Квітка в Горлицях Краківського воєвідства, розпростерши навхрест руки, впала на могилу свого чоловіка: „Далі звідси не піду!" — сказала, і там померла. Вона єдина завжди думала про полонених, страждально переживала їх долю, часто відвідувала їх, а коли зустрічала мене, казала:

— Директоре, помагайте нещасним полоненим як можете і чим можете, вони ж гинуть, як мухи... Серед маси цих полонених можуть бути і наші знайомі, родичі або й син. Чому б не поїхати і вам до концтабору — подивитись, розпитати? Їдьмо!..

Одного якогось дня ми й поїхали. Надія Квітка в конятаборі була наче „своя": все знала — куди йти, до кого по чергі звертатися. Знала й „закони" та всі „порядки" концтабору. До

того й говорила непогано по-німецькому. Вона й представила мене начальникові концтабору капітанові Трішманові. Знайомлячись, я сказав йому, що я директор кооперативного Союзу в Холмі і що я хочу розпитати й пошукати, чи нема когось із моїх родичів або знайомих серед полонених: Капітан не тільки що дозволив, але й пішов з нами по таборі. Проходячи по таборі, я почув ж хтось не то про себе сказав, не то вигукнув: „Отаман Гонга! Отаман Лютий!"... Я, здивований цим, зупинився і став розглядатися чи хтось не подає мені якогось знаку, але нічого ніде не помітив, хоч побачив, як до нас поміж полоненими наближається такий самий нещасний полонений. Трішман запитав його чого він хоче і сказав йому почекати поки ми обійдемо табір і будемо вертатись назад.

Як ми вертались, то цей чоловік, який упізнав мене, сказав мені, що він син мого товариша, сотника Барабаша. Я попросив капітана Трішмана звільнити нього чоловіка і взяв його з собою додому. Вдома з розповіді вияснилося, що це син того управляючого Барабаша, що що його большевики були вже прив'язали до |яблуні, щоб розстрілювати, а я, сам-один як палець, розполохав їх і врятував йому життя.

Жінка розпорядилася, щоб звільнений із табору Барабаш поскидав із себе геть усе, добре викупався в гарячій воді з милом і взяв чисту білизну та новий костюм. Повечеряли всі разом і пішли спати. Пробув у нас він гостем два дні, а на третій день узяв я його на працю до Союзу.

— А я так і не спитав, розмовляючи з тобою. Де ж твій батько тепер? — запитую його.

— Батько мій не живе… вже давно. Його розстріляли.

— Хто, большевики-комуністи? — допитувався я, запримітивши, що цих слів у негативному значенні Барабаш оминає.

— Так. Це вже давно…

Прожив у нас Барабаш два місяці. Я й дружина опікувалися ним, як рідним. Я брав його з собою на суспільно-громадські й мистецькі підприємства, возив щонеділі і щосвята до церкви, хотів щоб він став християнином, людиною як і всі люди. Але одного вечора в довшій і щирій розмові він мені признався, що він комуніст. Це мене зірвало:

— Як це?.. Батька розстріляли большевики-комуністи, а ти — син його — комуніст?!

— Так, я комуніст. І не водіть мене до церкви, бо це мені нічого не дає. Ви, якщо хочете й можете, допоможіть мені вернутися додому, — мовив сухо, без жалю в голосі, без роздуму Барабаш.

НЕПРИЄМНІСТЬ...

Я постарався де було треба, виробив йому документи, і він пішов. Ідучи від мене, Барабаш зайшов ще до концтабору полонених і там — із дуру чи з вірности своєму начальству — розказав політрукові, хто його звільнив із концтабору, а той політрук доніс про це СС-ам на капітана Трішмана і на мене. Офіцер СС написав про це, обминувши Трішмана, вищому начальству. Це нас і врятувало, бо це вище начальство очолював дядько Трішмана в ранзі генерала, і коли він отримав це донесення, то зразу потелефонував до Трішмана: „Що там у тебе діється?.. Чекай мене. Виясню цю справу в тебе на місці особисто". І приїхав він до Трішмана, викликав того офіцера-есесівця і почав його ганити за те, що він понад голову свого начальника Трішмана насмілився турбувати його своїм донесенням. Після цього почали розмотувати цю справу і по нитці, як то кажуть, дійшли до політрука-жида 6-ї советської армії, який на допиті признався, що зробив це він свідомо, для провокації.

У якійсь важливій і невідкладній справі я мусів їхати до Кракова. Чи полагодив я цю справу чи ще ні, бо тількищо приїхав, як телефонує до мене з Холма полк. М. Крат і каже: „Негайно приїжджай додому. Неприємність"... І втяв. Що воно таке? — думаю собі і не можу додуматися, що за неприємність. Коли я приїхав до Холма, то мені кажуть — телефонуй або їдь, не гаючись, до капітана Трішмана. Телефоную. Трішман каже, щоб приїхав до нього, бо по телефону він не хоче говорити про цю неприємну справу. Нічого не вдієш, їду. Їдучи далі перебираю в голові всі можливі й неможливі мої потягнення, що могли б послужити за причину для цієї неприємної тяганини, суті якої ще насправді не знаю. Приїжджаю до Трішмана, а він каже:

— Вгадай, що нас чекало — розстріл чи тюрма?.. Щастя наше, що мій дядько так „вияснив" цю справу, що все закінчилося розстрілом того провокатора, що спровокував цю не-

приємну і небезпечну для нас справу. — І оповів мені все докладно, що і як сталося, бо мені й на думку не спадало, що Барабаш від мене піде ще до концтабору і наробить нам стільки лиха. Мені було неприємно перед Трішманом за цей клопіт, що трапився через того комуніста Барабаша, і я почав перепрошувати його і вибачатися, але він перебив мене та й каже: „Я знаю, що ти не винен, але так буває, що когось рятуєш і можеш за це своєю головою наложити." Капітан Трішман був добрячий чоловік, не гітлерівець. Між іншим, він показував мені в концтаборі полонених людоїдів — азіятів. Їх розпізнають по зубах і розстрілюють. Розповідав мені Трішман, що ці типи, які їдять людське м'ясо, мають неймовірно білі зуби; саме ця білість зубів непомильно виявляє канібалів...

Мушу тут підкреслити, що з багатьох наших політичних, суспільно-громадських і церковних діячів, яких я зна, крім Надії Квітки, мене, Теребуса, братів Григоровичів (два брати-буковинці), інж. Драбатого, ніхто не відвідував приречених на смерть полонених у німецьких концтаборах, не допомагав і не цікавився ними. Я не раз собі думав, що ті полонені, колишні червоноармійці, яких гноїли німці живцем, це найкращі й найвірніші були „рекрути" для повстанських загонів. Чому наші націоналісти-революціонери не думали про їх визволення із концтаборів смерти, не знаю. Визволити їх від німців можна було без великої озброєної сили.

АРЕШТ І ТЮРМА

4-го червня 1942 року, десь так о годині 10-ій, прийшли до Союзу два есесівці і „попросили" мене до шефа гестапо „на побачення". В гестапо, замість до шефа, повели мене інших два есесівці в кінець коридору, відімкнули двері до підвалу і сказали мені йти в темноті сходами вниз. Замкнули двері на ключ, а я стояв на сходах, що вели в льох, як у мішку — темно-претемно. Нащупуючи ніском черевика в заглибинах сходи, почав я сходити вниз, повзучи рукою по клейкій від бруду вологій стіні. В підвалі було якось сіро, не так темно як на сходах. Переді мною бовваніла якась жива постать, але нерухома й мовчазна, розпізнати вже і зблизька не можна було — чоловік це чи жінка. На мої звернення й запити жодного звуку-відповіді не було. Аж за годин дві, а може більше, мовчаз-

Іван Лютий-Люгеико з дружиною Ольгою і сином Юрієм у Холмі (1943 рік).

ця постать озвалась пошепки, і я дізнався, що це був полковник Трейко. Його так стортурували, що він не міг чи боявся слова промовити.

Відчинилися з коридору двері і сказали мені йти нагору. Один есесівець спереду, а другий за мною, йдемо довгим коридором до закритого „подвір'я", куди заїжджали з вулиці автомашини і де вешталися день і ніч есесівці з заарештованими людьми. На цьому „подвір'ї", освітлюваному день і ніч разючояскравим електричним світлом, привели мене вартові під каю-

ту, яка мала тільки одну стіну муровану, а три інших стіни були з суцільних вікон. Есесівець відімкнув двері і сказав до в'язня, що сидів з опущеною на груди головою — „Виходь!" В'язень вийшов, а мене впустили на його місце в каюту. Замикаючи на ключ двері, есесівець сказав до мене по-польському: „Там било цємно, а ту бендзє ясно". Я не збагнув чому й для чого він це каже, але за годин дві я вже почав роздумувати, де ліпше: в темному підвалі чи в ясній каюті? Ця каюта була навидноті для всіх, що ходили по „подвір'ї" чи в'їжджали з вулиці або виїжджали. Яскраве світло так било з усіх боків, що в очах пекло ніби кропивою. Очі самі заплющувалися, але спати не можна було.

На допити мене не викликали, це значить — не били, не мучили, бо допити велися завжди після биття і страшних тортур. Я вже губив орієнтацію коли день, а коли ніч, бо світло безперестанку різало очі і рух на „подвір'ї" ніколи не вщухав. На сон не збирало. За якийсь час я почав розрізняти коли день, а коли ніч: як тільки за стіною, при якій стояло моє ліжко, розпочинався стукіт, гримання, крики, стогін, янчіння, то це починалася ніч, бо есесівці почали допити, тобто — катування нещасних людей. Коли мої нерви вже не витримували, я розкутував із простирала голову й зривався на ноги, щоб пройтися по каюті, тоді до мене прибігав той есесівець, що говорив по-польському, і кричав:

— Спи! А як не спиться, то заплющ очі й лежи! Чуєш? Спи!.. Їж часник. На! — і давав мені жменьку зубків часнику.

Лежачи отак із заплющеними очима днями й ночами безсонний, думаєш, роздумуєш і передумуєш усе, що збереглося в пам'яті ще від дитинства. Раптом думка-запит: Чого я тут?.. І починаю перетрясати в думках усі випадки та мої вчинки, що могли стати причиною мого ув'язнення. Спадає на думку здогад, підозра: „Це хтось набрехав". „Хтось щось доніс". Були ж уже такі випадки, що в мене гестапо забрало документи, бо свої донесли, що я відвідую президента Андрія Лівицького і ношу йому гостинці... Носили ж до староства усне дож^ ня Остап Луцький і Зенон Пеленський, що „директор Лютий продає контингентові товари" (горілку, цукор і т. д.). Коли ж староста зажадав, щоб вони зробили донесення на письмі і підписалися, то вони, як ті шельми, тишком-нишком повтікали…

Але хто це і за що тепер мене сюди посадив? Чи не шкіра

спричинили мені ці муки? Це тоді, як мґр. Крушельиицький похвалився мені, що купив для Союзу шкіри на чоботи, яких на ринку вже бракувало. Добре, що купили, — кажу, — але трохи задорого, переплатили. „Може й так, — каже Крушельницький, — але то свій чоловік, посол Скрипник, хай заробить." Я нічого не сказав; не лаяв ні його, ні Скрипника, за що тут доносити ?.. А може це хтось із галичан мститься за те, що я однаково, по-соборницькому, ставлюся і до уніятів, і до православних; що не цькую православних, петлюрівців, на яких скоса, принизливо дивляться націоналісти розколеної ОУН, що позбігалися з усіх кінців на Холмщину після пакту Ріббентроп-Молотов, бо вона стала найбільшим скупченням українців під німецькою окупацією.

Пригадалось також як наші старшини підлесливо нагороджували хрестом шефа гестапо, а я протестував проти цього, за що той шеф Кріґер пізніше погрожував мені двома пістолями в руках. Проповз як кіноплівка перед очима випадок із жидами, що їх моя жінка Ольга потайки від мене переховувала

Автор після звільнення з німецького ув'язнення в Люблиині, де перебував шість місяців

вдома... Або ніби вчора: йдучи на працю, бачу коло юденрату сидять жиди, а трохи сто даль — лежить дитина-жидівочка вбита. Я й кажу до жидів: „Чого ви тут сидите?.. Чого ви чекаєте? Втікайте в ліс!" Хтось із жидів доніс, і мене того ж таки дня мало-мало не розстріляли, чудом врятувався від смерти. Але думки-фільми не заглушують есесівського катування в'язнів за стіною. Це вже хтозна котра доба мого безсоння, моєї муки без води і без убиральні, бо шлунок зовсім не працює. Чи не жде мене тут божевілля?..

Думки перервав раптовий виклик есесівця, що відмикав двері — „Виходь!" Загнали нас душ тридцять в тягарову автомашину і їдемо. Куди? — ніхто не знає. Світає. В'їжджаємо в якесь місто чи містечко. Придивляюсь крізь дірку в брезенті, здається Люблін. Стаємо. Так. ми в Любліні. Тюрма. Розподілили нас по камерах. Німецька жорстокість на кожному кроці, але мені здається, що все це не таке вбивче, не таке пригноблиге, як жахливі муки, тортури та рев і вереск за стіною при разючому світлі вдень і вночі.

Під час моїх страждань холмська громада зі своїм улюбленим архиєреєм Іларіоном (Огієнком) та моїми приятелями — Борисом Ржепецьким, Іваном Драбатим, Іваном Крамаренком, Володимиром Буткевичем, Антоном Гулем та іншими, ризикуючи своїми підписами, внесли прохання за моє звільнення. Управа Союзу від себе звернулась з проханням до губернатора, доводячи, що „Лютий ніколи не був ворогом німців, а навпаки, — він постачав німецьку армію торфом" ...

І ось викликають мене з камери з речами. Приводять до авта, відчиняють двері і кажуть мені сідати на задньому сидінні, де вже сиділо дві жінки таких об'ємистих, що третьому сісти поряд із ними було неможливо. Есесівець через двері почав човпти чоботом крайню жінку, а потім зайшов з другого боку і почовп чоботом другу, „сідай!" — каже до мене. Я сів унизу посередині, де були ноги жінок, бо на сидінні „гуманний" есесівець місця для мене чоботом таки не зробив. У дорозі я довідався, що це дві полячки. Їх так есесівці збили, так скатували, що вони порозпухали як бочки! Привезли нас до гестапо; мене висадили, а жінок повезли далі. Заходжу до гестапо і прошу, щоб мені дали якийсь документ, що я вільний.

— Нащо тобі документ? — питає гестапівець.

— Щоб знов не арештували, — кажу.

— Крім нас тебе ніхто не може арештувати. Йди додому.

Ukrainian Agricultural
District Syndicate at Cholm

Cholm, November 24, 1941.

Certificate.

Herewith it is certified that Mr. L u t y j I w a n, born on June 24, 1898, at Tscherkasy, lived in Poland as a political emigrant since 1919.

On December 12, 1930, Lutyj Iwan was elected general director of the Ukrainian Agricultural District Syndicate of the town Cholm by the General Council of the Ukrainian Syndicates of the Cholm country and of Polesje.

On April 4, 1941, Lutyj Iwan was arrested by the German administration and brought into the prison at Lublin. Only after repeated requests by Ukrainian public circles Mr.Lutyj was set free at the responsibility of the metropolitan O h i j e n k o, Dr. D r o b a t y j, Dr. B a h r a n i w s k y, Dr. S o l o w y j, Dr. S u l a k, the judge R o t s c h n j a K r a m a r e n k o, S e r r a m t s e h e n k o and B s h [illegible] z k y. According to state[illegible] by the German Administration Mr. Lutyj was said to b[illegible] accused of working against Germany. In circles of the Ukrainian commerce Mr.Lutyj has always been held in high esteem and [illegible] not been accused of ill-trestment, which is also certified.

Ukrainien Distr[illegible] Syndicate with limited responsibility, Cholm

The manager of the board of directors
Judge Rotschajak
The representatives
Pelych, Plis (signed)

НЕСПОДІВАНА ЗУСТРІЧ

Якось одного дня збирався я їхати в комерційних справах до Володави. Їдемо з фурманом бричкою. Доїжджаємо до станції Холм і що це? Станція і все довкілля станції залюднені. Довідуюся, що це втікачі з Полісся й Вопині, що їх зайняли вже большевики. Втікачів було, мабуть, зо дві тисячі. Ми зупинилися. Ходжу я поміж натовпом, розпитую звідки хто, розглядаюся на всі боки, чи не натраплю на когось знайомого, і раптом мій зір зупинився на знайомому обличчі. А-а, та це ж той пан староста, що прогнав мене з Полісся! А поруч — його референт. Але й він упізнав мене, ховає голову в комір і втікає, тиснучись у натовп,

— Чого пан спроста втікає? — гукнув я здалека, прямуючи до нього.

— Я?.. Я не втікаю. Я хворий, — відповів нервово загробним голосом пан староста і ще глибше втягнув голову в комір між підняті вгору рамена й горблячись, — Я минулої ночі перейшов нелегально кордон. Не називайте мого прізвища ні титулу мого, бо я вже ним не користуюсь. Польщі вже нема!..

— Ходіть зі мною. Ідіть обидва. — запропонував я.

Староста і його референт якось неохоче, непевно, скрадаючись, ніби щось підозріваючи, пленталися за мною. Я догадався, що вони були заскочені моєю пропозицією і не знали що в мене на думці з ними робити і куди я їх поведу. Так привів я їх зо своєї брички та й кажу:

— Прошу, сідайте,,,

Я відпустив їм своє заднє сидіння, в сам сів на козли, поруч кучера.

— Вези нас додому. — сказав кучерові.

Приїхавши додому, а в першу чергу запропонував панам покупатися, а служниці Гелі сказав, щоб наготувала панам чисту білизну, нові костюми й давала їм їсти й пити та доглядала їх два дні, аж поки я повернуся з Володави.

Приїхати з Володави додому, застав я „моїх панів" справжніми панами, не такими, як підібрав їх по дорозі. Геля їм розповіла про мене, який то я „добрий, чесний, справедливий", і вони, як це поляки вміють, почали панкати мені за кожним словом, солодко й улесливо дякувати за білизну і костюми.

— Ми не чекали і не сподівалися від вас такого піклування й добродійства. Як, чим і коли ми віддячимось вам? — турбуваляся вголос мої пани.

— Ну, а що ж ви думаєте робити, панове? — запитую їх.

— Ми ще нічого не вирішили. Куди йти і з чого почати, — самі не знаємо. Ми без документів... Документів нам треба...

Пішли ми всі троє до мого знайомого фотографа-жида (тоді жиди ще не сиділи в ґетто), зробили фотографії Після того пішов я з фотографіями і потрібними даними до бургомістра Холма, попросив і дістав документи. Один із них захотів їхати до Варшави, а другого, що родом був із Холма, влаштував я через знайомих поляків у Любліні в Центральштелле, де майже всі становища займали поляки-райхсдойчі. Так я розпрощався з моїми колишніми гонителями, ні одним словом не натякнувши їм, що я все пам'ятаю, що не забув того, як вони мене розлучили з жінкою, як „учціво" вигонили з хати як собаку.

Коли цей колишній референт старости розказав своїм колеґам на праці в Любліні, як староста і він „по-панському" ^актували мене на Поліссі та як я „по-хлопському" відплатив їм за це в Холмі, то авторитет мій у Центральштелле виріс аж он як! Двері мені відчинялися навстіж, і все, чого я потребував для Союзу, завжди безперешкодно діставав. Крім цього, поляки мене прикривали в моїх ґешефтах, що не завжди вважалися легальними, особливо щодо різних допомог харчами вашим людям, що були в біді.

ЇХ ПРИЛОВИЛИ „НА ГАРЯЧОМУ"

Десь перед самим виїздом із Холма, коли большевики зайняли Ковель, мені один знайомий німець сказав, що в холмській тюрмі сидять заарештовані 42 українці-націоналісти, переважно бандерівці, присуджені до розстрілу. І що завтра, здається, їх Усіх постріляють. Я негайно, взявши з собою Бориса Павловича Ржепецького, поїхав автом до коменданта СС на Генеральне Губернаторство в Любліні, мого знайомого, і запитав його, це правда, що заарештовано українців і що їх завтра мають Розстрілювати.

— Так, — каже, — правда. Їх приловили „на гарячому" як вони роздавали листівки з закликами до повстання проти німців.

— Пане коменданте, і ви вірите цьому?.. Кому тепер спаде на голову революцію робити чи повстання! Це чиясь провокація. Ви ж самі знаєте, яка тепер „любов" між українцями і поляками... Випустіть їх, прошу вас. Там же серед них чимало моїх працівників Союзу. Вони нічого не винні. Це якась провокація.

— Якщо підпишетесь за них, то я розпоряджуся і їх випустять. Але пам'ятайте і нарікайте на себе, не на мене, як щось вийде з ними не так, як ви кажете. А підпис є підпис.. Добре?..

І я підписався за всіх, хоч між ними були й такі, що не варті були моєї поруки. Коли ми з Борисом Павловичем приїхали з Любліну додому, то всі „арештанти" — і хлопці, і дівчата — були вже в Союзі і, скиглячи та заливаючись сльозами, дякували мені за те, що я вирвав їх із лабет неминучої смерти.

„МИР" АРХИЄРЕЇВ

Праця й обов'язки директора Союзу не залишали мені вільного часу для церковних справ, якими я завжди цікавився і в міру можлнвости анґажувався в активну працю, тому моя церковна активність тепер зводилась тільки до матеріяльної допомоги. Крім катедрального собору в Холмі, ніде не бував, але приятелі та знайомі, що приїжджали до мене з усіх кінців Генерального Губернаторства, розповідали неймовірні новинка про наших нововисвячених архиєреїв: інтриги, наклепи, сварки і всяку всячину, а спричинником цього розгардіяшу мав бути, нібито, єпископ Мстислав (Скрипник). Мене турбувала незлагода між православними архиєреями, але, не знавши причин, не міг я судити хто з них винен, бо всі вони були, здавалося, порядні люди, добрі патріоти і винуватити когось із них я не наважувався. Але якось у 1944 році потелефонував до мене президент Андрій Лівицький і сказав, між іншим, щоб я, коли буду у Варшаві, зустрівся з ним. При зустрічі президент мені розповів, що єпископ Мстислав бунтує своїх собратів-єпископів проти митрополитів Полікарпа й Діонисія. І що митрополит Діонисій жалівся йому на єпископа Мстислави і митрополита Полікарпа за неправдомовність і незаслужені звинувачення (чи й доноси). При цьому митрополит Діонисій просив президента Андрія Лівицького вплинути своїм авторитетним сло-

вом на розбриканих архиєреїв, бо це дуже шкідливий об'яв для Церкви і небезпечний приклад своїми наслідками.

— Зробіть мені прислугу, Іване Макаровичу, — каже президент. — Замовте в господині пенсіону, де ви зупиняєтесь ночувати, якусь перекуску або обід і запросіть до себе всіх архиєреїв, а особливо трьох — Полікарпа (Сікорського), Мстислава (Скрипника) та Ігоря (Губу). Кажіть їм, що я хочу їх помирити.

Я замовив обід і взявся скликати архиєреїв. Прийшли всі три. Прийшов ще священик Ведибіда-Руденко (пізніше єпископ Палладій). Президент Лівицький прийшов з Аркадієм Валійським і Яковом Фартушним. Трохи пізніше прийшов ще Борис Ржепецький. Посідали до столу всі, крім Фартушного і Валійського, бо вони мали подавати на стіл обід. Тут і почалася „мирова":

— Високопреосвященіший і преосвященіші владики! З болем серця мушу просити на хвилину-дві вашої уваги. Жаліється митрополит Діонисій, що ви злословите, обмовляєте, звинувачуєте, а то й доносите куди не треба про його гріхи, яких він не чинив і на душі не має. Чому це такі неподобства діються? В чому тут оті брудні справи? Митрополит Діонисій не був і не є ворогом автокефалії нашої православної Церкви, ні вашим, бо дав нашій Церкві український єпископат. То ви так відплачуєте йому? За хліб — камінням?! А зачинщиком того хуліганства був ти, політичний спекулянте! — звернувся президент до єпископа Мстислава. — Яким правом пішов ти в єпископи? Які твої кваліфікації, освіта, мораль? Це ти бунтуєш своїх собратів проти митрополитів — і Полікарпа, і Діонисія! Яка в цьому гидкому ділі твоя політика? Що ти задумав зискати з цього? — гримав сердито президент Лівицький на єпископа Мстислава.

Єпископ Мстислав підвівся і почав „очищатися":

— Ви мене ображаєте!.. Ви...

Але тут його перервав президент:

— Бачиш, отам стоять наші старшини. Ти, може, хочеш, щоб вони тебе покликали до порядку? — сказав президент притишеним голосом, але з протяжною чіткістю.

Єпископ Мстислав замовк і сів.

— А ти, чиновнику 16-ої категорії! Що ти собі думаєш? Чим тебе скривдив митрополит Діонисій, що ти на нього вов-

ком виєш? — взявся президент і до митрополита Полікарпа, і тут зразу звернувся до владики Ігоря (Губи).

— Та й ти, херсонський парубче, нічим не ліпший! За нормального часу в своїй державі вас би і в паламарі не пустили! Дякуйте українській стихії за те, чим ви стали і ким ви є. А чи думаєте ви про те, які обов'язки ваші перед Богом і перед народом на тих становищах, що ви посіли? Не думали ви про це і не думаєте, бо у вас ні духовних покликань, ні побожно, сті, ні моралі, ні сорому. Ставайте на коліна і просіть прощення один у одного!

Єпископ Мстислав перший став на коліна, за ним став і єпископ Ігор, а потім і митрополит Полікарп. Перепросилися поцілувалися. Президент потиснув їм руки.

— Вибачте! Простіть і мені за мою грубість до вас, але я інакше не міг. Те, що мені розповідали наші люди про вас і те, що мені, жаліючись, розказав митрополит Діонисій, вивело мене з рівноваги, і я мусів так і не інакше звертатися до вас. Пробачте! Надіюся, що моя грубість буде вже непотрібною, бо ви будете такими архиєреями, як Бог приказав, і ви будете користуватись ласкою Божою та любов'ю і пошаною нашого народу.

Почався „мировий" обід, що його після молитви поблаго- ; словив митрополит Полікарп.

Я, що сидів увесь час за столом, слухав усе це, не мав де очей своїх подіти, паленіючи від сорому за наших владик, що їх так безцеремонно чухрав президент Андрій Лівицький, думав, що після цього вони стануть, якщо не янголами чи святими, то такими архиєреями, що до своєї смерти не будуть кривдити Церкви Христової своїми негідними вчинками.

Нічого подібного! Сподівання мої не здійснилися. Минуло небагато часу після цього „мирового" обіду, як єпископ Мстислав прославився знову.

Одного разу адвокат-поляк Кемський запросив мене у Варшаві на сніданок. їдучи до ресторану „Гастрономія" при вул. Новий світ і Єрусалимська, я спіткав єпископа Мстислава, який напросився й собі на сніданок. У шикарному ресторані я познайомив його з адвокатом Кемським. Почали снідати з випивкою. Насмоктавшися „вудкі чистей" до безтями, єпископ Мстислав і адвокат Кемський почали дебошувати. Побили геть усе! Дзеркала, канделябри, посуд і все, що б'ється. Бешкетуючи, наби-

ли всього й понищили на тисячі злотих. Покликано польську поліцію, господар домагався відшкодування в сумі 27 тисяч злотих або арешту дебошерів. Щоб не допустити до скандалу і компромітації єпископа Мстислава, я заплатив цю суму.

На другий день дзвонить до мене єпископ Мстислав і запитує чи я взяв у ресторані його течку. Я не брав, але, подзвонивши до господаря, довідався, що течка є. Пішли ми удвох по течку, в якій було повно грошей, хоч перед тим єпископ Мстислав казав, що не має й цента при душі.

— Що ж це за гроші в тебе? — не без здивування запитав я.

— Та мене ж вибрали секретарем нашого єпископату... Це не мої гроші...

ВТЕЧА — СВІТ-ЗАОЧІ

Німці відступали й відступали. Правда, відступ німців не був хаотичний; навпаки — зразково організований, але це був таки відступ, а не наступ. І це було помітне на всьому, навіть на кислих пиках німців. Колись вони, наступаючи, гналися наздогінці за большевиками, що втікали, і з радости землі під ногами не чули, а тепер, утікаючи від большевиків, вони, здавалося, міряли, рахували і карбували з болем серця крок за цюком українську землю, як свою власність, пообіцяну їм Гітлером на віки вічні. Кожному було ясно й зрозуміло, що німці відступають востаннє; надій на їх повернення на Україну ні в кого вже не було. Безглузда політика хитрого ідіота Гітлера добігала стрімголов до цілковитого краху, спалюючи за собою всяку перспективність на відновлення гітлеро-нацизму в майбутньому.

Дороги на Захід загачені валками підвід, декотрі з прив'язаними ззаду або збоку коровами, невеличкими візками, що їх тягнули впряжені люди, пішоходами, обвантаженими клунками на плечах та з вузликами в руках, здавалося, повзли довжелезними вужами. Плач дітей, ревіння корів, блеяння овець, рохкання свиней, кудкудакання курей, іржання коней свідчили всіма голосами, що це не сон, не ілюзійний привид, але реальна дійсність. Страшна, жахлива дійсність! Так можуть люди втікати тільки від очевидної і неминучої смерти: від пожежі-вогню. від заливу водою, від пошести чуми чи холери, від ла-

ви з активного вулкану; точнісінько так само втікали люди від ідеї неживого вже Маркса і Леніна, що взявся було ці ідеї з теорії уводити практично в життя. Так тікали люди від дозрілого вже соціалізму, що тисячами й тисячами тисяч замучених людей торував дорогу для вимріяного і ніколи нездійснимого, утопійного комунізму! Смуток стискав горлянку і зволожував сльозами очі при спогляданні на живі вужі-дороги, що простяглися ген-ген уперед, куди зір сягає, скиглячи й клекочучи різноголоссям людей і худоби. Тяжко і моторошно було йти чи їхати за валками втікачів, але проти валок іти було неможливо: якось підсвідомо мережилось у голові, що там, де кінчається валка, обривається дорога і починається трясовиння-тваиь, що всмоктує в себе, ликає безслідно живих істот.

Чимало службовців Союзу, що з власного досвіду знали большевиків, їхали до Кракова шукати доріг далі на Захід. Відвіз і я свою родину до Кракова, примістив на квартирі, а сам вернувся на день-два до Холма, щоб полагодити, якщо встигну, деякі незакінчені справи. Із Холма я, нічого не полагодивши, насилу з душею вирвався та з тяжким трудом і небезпеками добився до Кракова. Тут застаю людей — знайомих і незнайомих — збентежених, нервових, а то й переляканих: нема транспорту! Тут навинувся і біжить до мене єпископ Мстислав:

— Біда! Рятуй, Іване! Маю повен потяг набитий утікачами, а начальник станції не дає льокомотиви. Пропадуть люди! Змилуйся, Іване, рятуй! Підіпхни!.. Ти можеш...

Що ж, треба було „підіпхнути". Дав я два ящики горілки, два мішки цукру, один мішок борошна. Завезли все це на станцію, і потяг із єпископом Мстиславом і його людьми покотився далі, на Словаччину. Аж оце недавно прочитав я в „Українському православному слові" (ч. 6, за 1982 р.), що в цьому потязі, який я випхав із сліпого кута краківської залізниці, було (...) „Сімсот осіб, серед яких було 12 православних єпископів, 120 православних і 30 греко-католицьких священників, ведені невтомною енергією, жертвенністю і відданістю Владики Мстислава, зупинились на деякий час у Словаччині, а потім вирушили далі на Захід" (д-р Ю. Криволап). Нехай буде й так! Я однаково радий, що якщо вже не я, то моя горілка. Мій цукор і моє борошно врятували 700 душ від большевицького знущання, а може й смерти!

Мюнхен: ратуша і Фрауенкірхе.

В ОКУПОВАНІЙ НІМЕЧЧИНІ

Не без перешкод і клопоту добився я до Криниці. Із Криниці разом із родиною пробивалися далі — Бад-Кіссінген, Шваб-Мюнхен, Берлін і, нарешті. Мюнхен, де ми зупинилися на довший час. Переїжджаючи з місцевости до місцевости в окупованій Німеччині, я з родиною не тинялись по численних Ді-Пі таборах; мавши посвідку переслідуваного і в'язненого гітлерівським режимом, я й родина користувались в аме-

Перша українська церква Св. Покрови, збудована вигнанцями, після освячення 1945 року.

Будинок у Мюнхені на Дахауерштрассе 9, в якому містилася УАПЦерква Св. Покрови

рнканців привілеєм безплатного приміщення. Це саме було і в Мюнхені, де мене обрали в 1947 році головою парафіяльної ради парафії УАПЦ св. Покрови, зобов'язавши мене водночас опікуватися студентами Богословської Академії УАПЦ, — дбати про безплатні обіди і приміщення для них, що дуже улегшувало з матеріального боку їм навчання.

На одному із засідань парафіяльної ради було схвалено постанову влаштувати в Мюнхені наскільки можна численнішу панахиду за незчисленні жертви Великого голоду 1932-1933 років і за всіх українців, що полягли на Україні і поза межами її за волю України. Панахида мала закінчитися публічною маніфестацією проти большевицького народовбивства. Тож перше всього треба було здобути дозвіл американської окупаційної влади на проведеним такої маніфестації. Виделеґувалн нас п'ятьох: три священики — Дубицького, Долинського і ще одного (прізвищв не пам'ятаю) та мене і Саюка, як голову і секретаря парафіяльної ради. Говорити за нас мали о. Дубицький і секретар Саюк, бо вони найкраще знали німецьку мову і поанглійському торопали. Прийшли ми до коменданта, американського жида, що відав цивільними справами в Мюнхені. Прося-

Парафіяльна рада і причет Св.-Покровської церкви в Мюнхені весною 1949 р. (зліва направо): Іван Лютий-Лютенко (голова), протодиякон Віталій Коваленко, диригент Петро Курнленко, п. Саюк (секретар), протоієрей Палладій Дубицький (настоятель), диякон Микола Поліщук, Олександер Теребуш (член).

чи дозволу на маніфестацію, Саюк мусів пояснити комендант-тові з приводу чого і для чого вона організується. І Саюк сказав, то панахида буде за тих українців-селян, що померли від штучно вчиненого Москвою голоду на Україні в 1932-1933 роках, а маніфестація — як протест проти такого народовбивства і пересторога для вільного ще Заходу що несе людству комунізм. Тільки но закінчив Саюк свою репліку, як комендант оскаженіло вибухнув крикливою лайкою і погрозами:

— Як ви наважились знеславлювати найбільшого і найвірнішого союзника США у війні проти найстрашнішого ворога людства — гітлерівської Німеччини?! Ви коляборанти Гітлера! Ви нацисти! „Раша" величезні людські І матеріальні втрати понесла у війні з наці-фашизмом, а ви будете її оплюгавлювати, ганьбити?! Я накажу вас заарештувати й передати совєтскій комісії для покарання!..

Почувши такий лайливий ораторський виступ американського большевика-жида, о. Долинський і його собрат (прізвища не пам'ятаю) підібрали поли в руки і втекли. Залишилося нас троє — о. Дубицький, Саюк і я. Не час і не місце відсварюватися чи сперечатися було нам із свідомим американ-большевиком. Це був час, коли ніхто з утікачів від комунізму не знав, що його чекав і яке його буде завтра. Совєтчики потайки й одверто полювали за тими, що не хотів вертатися „на родіну", а союзники їм якщо не помагали, то й не перешкоджали. Як-не-як — союзники, тож ішли їм на руку!

Та я таки заперечив. Добув із кишені посвідчення, що я сидів у гітлерівській тюрмі, тицьнув його ближче до комендантового носа, кажучи:

— Я не нацист! Я не колаборант Гітлерів!..

Комендант, пробігши очима посвідчення, узяв пальцями за ріжок, але я смикнув його до себе і сховав у кишеню. Моя нечемність супроти коменданта і його замішання, що відбилося на обличчі після прочитання мого посвідчення, придало відваги о. Дубицькому і Саюкові, й вони взялися виправдовувати себе від його закидів. Комендант зм'як, ніби не той став, і каже:

— Добре, я дам дозвіл на маніфестацію, але на твою відповідальність! Ти мусиш підписатися, що береш на себе відповідальність за все, що може статися під час маніфестації! Згода?

— Так, — кажу. — Я підпишуся.

Собор єпископів Української Автокефальної Православної Церкви на еміграції (Мюнхен, травень 1947 року) на чолі з митрополитом Александром Пінським (Іноземцевим) і митрополитом Полікарпом Сікорським. Отаман Лютий забезпечував Собор усім необхідним, а для студентів Богословської Академії УАПЦ в Мюнхені (1947 — 1949) організував гарячі обіди, добившись постійного приділу харчів від німецької влади..

Узявши папірця-дозвіл, подякували і вийшли в коридор. А тут вам назустріч та сама панянка, що сиділа в куточку канцелярії і щось писала не підносячи очей на нас, коли комендант лякав нас погрозами.

— Не бійтеся. Не звертайте уваги на його залякування. За день-два його вже тут не буде. Це я напевно знаю від полковника, що займе його місце. Він тут наробив немало поганого... — мовить до нас панянка по-російському з українським наголошуванням деяких слів.

Ми подякували їй і, догадуючись, що вона, мабуть, секретарка цього полковника, який буде комендантом, попросили число її телефону. Вона без викрутасів дала нам свій телефон, ще й сказала: „Якби щось сталося, я вам допоможу".

В парафіяльній канцелярії застали ми чимале зборище людей. Священики, що втекли від нас, очевидно, розповіли як нас приймав комендант-большевик, а може ще й від себе щось прибавили. і люди насуплені щось собі бурчали потиху. Голосно й одверто виступив проти нас наш владика Михаїл (Хороший):

— Нащо це все здалося? Якась маніфестація, протести, крики, хуліганство. Відслужити панахиду, помолитися за покійних, як Бог приказав, і все. А то ще якусь маніфестацію задумали, якесь хуліганство...

— Ніякого хуліганства ніхто не збирається робити. Буде панахида, яка закінчиться маніфестацією нашого протесту проти большевицького народовбивства. Така була постанова і так буде. Ми вже й дозвіл на це маємо. Для цього ми й пішли на скитальщину, щоб за безправний народ наш голос підносити, за Україну заступатись. А хто пішов на еміграцію для того, щоб себе самого зберегти, то нехай сидить тихо і не перешкоджає нам робити нашу роботу! — відповів я трохи грубовато на виступ владики Михаїла.

Почувши, що ми маємо дозвіл на маніфестацію, люди побадьорішали. голосніше заговорили поміж собою, а дехто й похвалив мене за те, що я сказав — наш обов'язок і завдання заступатися за наш народ і Україну.

Почалися приготування. Промовці були в нас і духовні, і політичні. Хор Городовенка був до нашої диспозиції. Все інше також було, або не становило особливих труднощів його набути. Потрібно було великої маси людей. Якнайбільше людей, щоб

Похорон митрополита Александра Пінського (Іноземцева) в Мюнхені.

надати маніфестації імпозантний вигляд загального протесту проти большевнків-народовбивців.

Більшість українців, як і всюди на еміграції, становили галичани і закарпатці — уніяти чи греко-католики, які до трагічного голодомору православних українців ставились тоді не дуже співчутливо, а то Д критично. Велика більшість із них була в полоні ідей донцовського націоналізму, що сепарувався під проводом Степана Бендери від решти українців у „блискуче відокремлення" в „таборових республіках" окупованої Німеччини, і не брала участи в цих імпрезах, що не мали бандерівського духу. Заініціювавши панахиду і маніфестацію від Саято-Покрівської парафії УАПЦ, ми боялися, що нашого почину греко-католики не підтримають, а залякані большевицьким терором православні „східняки" також зі страху не прийдуть. І наш задум буде малопомітний або й провалиться цілковито. Тож основною проблемою перед нами стояло настирливе питання: де взяти людей, маси народу?..

Хтось порадив звернутися до проф. Івана Вовчука, що був тоді довіреним у Бандери вождиком для „східняків" і діяв тільки в загороді „блискучого відокремлення", пройнявшись ученням націоналістів-католиків, що православ'я — московське, а

все, що московське — отже й православ'я — треба ненавидіти, заперечувати, нищити. Зустрівшись принагідно з Іваном Федоровичем, я натякнув йому, що наша Свято-Покрівська парафія готується до панахиди за жертви Великого голоду 1932-1933 років, але він, не дослухавши до кінця моєї думки, якось індиферентно сказав:

— Ми, як відомо, панахидна нація, і чи буде в нас у загальному рахункові одна панахида більше чи менше, це не матиме ніякого значення і на українській справі не заважить ані трохи.

Коли я таки закінчив свою думку і сказав, що панахида повинна закінчитися величезною, якнайчисленнішою маніфестацією нашого протесту проти большевиків, то Іван Федорович умить змінився на обличчі й бадьоро схвалив:

— Оце діло! Прекрасна ідея! Це обов'язково треба зробити в якнайширшому засязі і якнайголосніше. Я поговорю з Михайлом Сердюком, що відає справами молоді, і він, якщо погодиться, зробить маніфестацію масовою.

Найближчої неділі прийшов Сердюк до церкви, і ми обговорили все детально, радіючи захопленням енергійного й ініціативного Сердюка, що справді щиро і з цілковитою посвятою віддався справі організування масової маніфестації, ангажуючи до цього кипучо активну Спілку української молоді.

ПАНАХИДА І МАНІФЕСТАЦІЯ

У найбільшій у Мюнхені протестантській кірсі почалася дуже врочиста вийнятково багатолюдна панахида. Два єпископи — Михаїл та Ігор і двадцять священиків, понад триста хористів із різних хорів під магічною рукою славного дириґента Нестора Городовенка. Півтори сотні вінків, хоругви й прапори. Кірхе не вміщає людей, що в молитовній екстазі зі свічками в руках слухали жалібно-благальне священнослужіння в супроводі чарівного співу потужного хору. Перед кірхе і на вулиці маса народу з прапорами, транспарантами, плякатами з написами протикомуністичних закликів чекає закінчення панахиди, щоб вийти на вулиці Мюнхену і задемонструвати перед чужинцями протест українців проти комуно-московських народовбивців. Промови, оркестра і співи влили в маніфестацію — своїх і чужих — понад сім тисяч народу! Це було, з погляду численности, зда-

Українці масово збираються перед церквою Св. Луки на панахиду за жертви голоду 1933 року й за поляглих у боротьбі за українську самостійність.

Урочиста панахида 14 березня 1948 року в німецькій кірсі Св. Луки за мільйони замучених голодом 1933 року й поляглих за волю України.

Українці, що не вмістилися в церкві під час панахиди 14 березня 1948 року.

Похід з вінками вулицями міста Мюнхену до церкви Св. Покрови на поминальний обід. Ця маніфестація зібрала понад сім тисяч людей.

120 вінків у пам'ять жертв штучного голоду і поляглих у боротьбі за волю України складено в церкві Св. Покрови. Перед іконостасом стоять організатор маніфестації отаман Іван Лютий-Лютенко і секретар ПРади п. Саюк.

ється, перше українське чудо на еміграції. Бурґомістер Мюнхену дав безкоштовно для користування маніфестантів 180 таксі і харчі для хористів та гостей. Маніфестація проходила зразково, за пляном, без ніяких перешкод чи конфліктів, під наглядом військово! міліції МР, як і пообіцяв нам американський полковник, що зайняв місце коменданта большевнка-жида. Коли ж маніфестанти проходили повз жидівський табір, то на них посипалось із цього табору каміння, пляшки та інші тверді предмети. В одну мить МР (міліція) кинулась до жидівського табору; що вона там робила, я не знаю, але каміння більше на маніфестантів не летіло.

І панахида, і маніфестація пройшли понад усі сподівання: блискуче! Можливо, що з'єднанню всіх українців як на панахнді, так і маніфестації багато допомогла широкоохопна акція, що велася за об'єднання всіх українських політичних фракцій в реорганізованому Уряді УНР, що в 1948 році остаточно оформився в Українській Національній Раді зі своїм Виконавчим Органом. Але без активної участи СУМ, тобто бандерівців, масовою маніфестація не була б.

Ehemann/Frau/Frl. Lutyj-Antonro Ivan
geb. am 24.6.1898 in Tscherkasy/Ukraine
Wohnung (Ort): München Straße Hermann Ling 9
Betreuungsstelle München
München, 19 August 1948
Gruppe 3 (Drei)
Der Beauftragte für Oberbayern
(M. Müsch)

Документ німецького політв'язня, виданий авторові американською окупаційною владою в Мюнхені 19 серпня 1948 року.

Похід з вінками вулицями міста Мюнхену до символічної мотиля на цвинтарі Вальдфрідгоф. Зелені свята 1948 року.

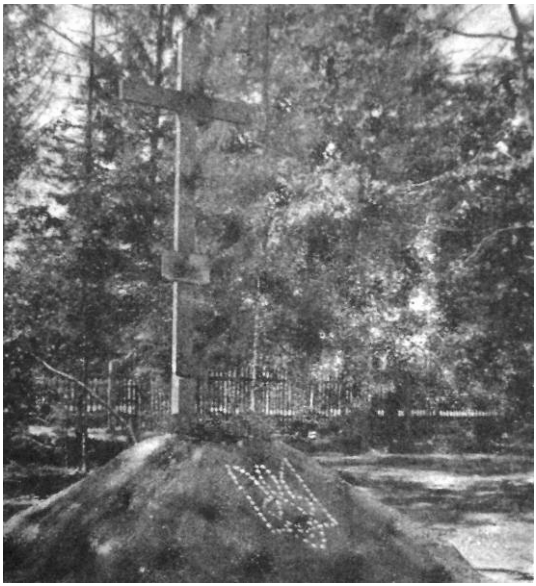

Символічна могила на цвинтарі Вальдфрідгоф у пам'ять жертв боротьби за волю України, насипана українськими скитальцями в Мюнхені 1948 року за ініціативою отамана Івана Лютого-Лютенка й п. Саюка.

Була ще одна спроба заманіфестувати силу всеукраїнської єдности: насипання і посвячення символічної могили в пам'ять поляглих борців за волю України, що відбулося в Мюнхені на Зелені свята 1948 року, але тут всеукраїнська єдність показала себе дуже кволою, покаліченою і немічною... Не досягнено всеукраїнської єдности і не створено всеукраїнської сили і на плятформі УНРади, хоч усі політичні фракції, крім гетьманців, увійшли до складу УНРади. Найдовше зволікала ОУНр (бандерівці), домагаючись зміни національного прапора: замість жовтоблакитного, зажадала галицького — синьожовтого. Коли ж фракції УНРади після довгих торгів пішли на компроміс і прийняли вимогу ОУНр, тобто — що синьожовтий галицький прапор стає українським національним прапором, то ОУНр (бандерівці) увійшли до складу УНРади, але місця там не загріли: зфальшували український національний прапор і вийшли з УНРади.

Час проминав. Політичні втікачі з європейських країн зголошувалися на стале перебування до заокеанських держав, а я обрав собі Марокко, куди й виїхав з дружиною і сином Юрієм в 1951 році.

М А Р О К К О

Народ і територія

Автохтони території Марокко є араби, що примандрували сюди зі Сходу кількома етапами. Автохтонів Марокко розрізняють на чотири племінні групи: бербери, шльо, араби і ріфи. Найстарішим плем'ям Марокко вважаються бербери, що живуть у горах. Це дуже гарне кельтсько-арійське плем'я, горде і войовниче. Бербери займаються скотарством і хліборобством. Плем'я шльо заселює підніжжя гір Марокко і займається городництвом, хліборобством і торгівлею.

Найчисленнішим плем'ям Марокко є властиві араби, що прийшли сюди з Малої Азії найпізніше і поселилися на низинах та вздовж побереж. Араби принесли з собою магометанську віру і поширили її на всі інші племена Марокко. Араби займаються ремісничим промислом, рибальством 1 торгівлею. Ріфи, правдоподібно, нордійське плем'я, що своїми початками сягає часів Римської імперії, прийняли магометанську релігію вже в Марокко, живуть у горах як також заселюють примор-

ську смугу. Ріфи найбільш войовничі з-поміж усіх інших племінних груп Марокко. Ріфи також найактивніші претенденти на султанський трон. Шейк (провідник) ріфів — Абдель Крим.

Територія Марокко поділяється на три частини: інтернаціональну, еспанську і французьку. За своїм розміром територія Марокко втроє менша за Україну та приблизно в півтора рази менша за територію Франції. Населення Марокко доходить до десяти мільйонів.

Окупація Марокко

В 1912 році французи окупували більшу частину Марокко. Меншу частину території окупували еспанці, а Танжір з околицями підлягає інтернаціональному контролеві. Представник французького окупаційного уряду називається генерал-губернатор. Франція окупувала територію Марокко за згодою Німеччини, Італії, Росії, Еспанії і Австрії. Англія відмовилася підписати умову французької окупації. Репресальська окупація Марокко мала приборкати морські розбишацтва марокканців. У 1870 році Марокко просилося під протекторат Америки.

Внутрішній устрій Марокко

Перед окупацією. Адміністративно Марокко розподілялося на кілька султанатів. Цей розподіл був не племінний, а територіяльний та подекуди й расовий. На чолі султанатів були султани й каліфи, або духовні провідники. Тому що розподіл був територіяльний, то султанати адмініструвалися начальниками племен — шейками. Садиба кожного султана була укріплена на зразок фортеці. Кожний султан замешкував у місті, мав свою садибу з великими майданами, гаремами і військом. Всі султани підлягали найстаршому султанові, що був з роду Магомета і замешкував спочатку в Фезі, а потім у Рабаті — столиці Марокко. Як бачимо — устрій наскрізь февдальний.

Після окупації. Після окупації в Марокко були введені адміністративні зміни. Султанати були ліквідовані. Султаном цілого Марокко був затверджений султан з роду Магомета з садибою у столиці (Рабаті). Це був Сіді Магомет Бен Юзеф V. При цьому султанові був запроваджений новий державний уряд. На чолі Марокко стояв султан із правами монарха та з обов'язками релігійного опікунства. Щаблем нижче стояв каліф (духовнй провідник). Далі йшов уряд, призначений султаном та ду-

ховенством і затверджений окупаційною владою. Уряд очолює гранд-візір (прем'єр-міністер). Інші міністри називалися візіри. Вся територія поділяється на пашівства (губернаторства), на чолі яких стоять паші, призначені султаном. Пашівства поділяються в свою чергу на каїдства (райони), якими управляють, каїди. Каїдства поділяються на племена, що їх очолюють напальники племен — шеріфи та шейки.

Судівництво існує тільки при пашівствах. Судді називаються каді. Регулярного війська Марокко не має. При дворі султана є тільки султанська гвардія, що має охоронні й церемоніальні функції. Всі марокканські установи обслуговуються вояками, які називаються махадзі, з поліційними обов'язками.

Віра і звичаї марокканців

Усі марокканці визнають магометанську віру і її пророка Магомета. За фундамент віри та основу звичаїв марокканцям служить Коран — свята книга, написана Магометом у VI столітті по Різдві Христовім. Тому що магометанство набагато молодше від християнства, то воно мало і має великі впливи християнського вчення та визнає Ісуса Христа за одного із пророків Аллаха. Марокканці як і всі араби мають чотири головних свята в році: Ґранд-кібір, Ромодан, Мутон і свято Магомета. Ґранд-кібір це еквівалент нашого Нового року, Ромодан — це свято посту, що триває 30 днів, Мутон — це свято Авраама. Свято Магомета є одночасно і святом Трону. Замість хрещення у марокканців за семітським звичаєм відбувається обрізання хлопчиків.

Цікаві звичаї магометан пов'язані з народженням і смертю людини. При народженні дитини всі родичі плачуть, коли ж людина вмирає, то всі радіють, веселяться. Причина цього, мабуть, у глибокому фанатизмі, в їх віруванні в позагробове життя як також у низькому культурному й економічному стандартах життя. До мечеті ходять тільки чоловіки; жінкам молитися в мечеті Коран забороняє. Жінки не беруть участи в похоронних процесіях і ходять із закритим чадрою обличчям.

Весілля відбуваються в марокканців досить оригінально, але в церемоніяльній частині є дещо подібне до українських весільних звичаїв. За жінку, наприклад, платиться викуп. Релігія дозволяє марокканцям женитися з кількома жінками. Останнім часом помічаються зміни і в духовості марокканців; бага-

тоженність як і вживання чадри повільно виходять із моди й обов'язку; відбувається модернізація життя в широкому розумінні.

Партії

В Марокко діють три партії: націоналістична, демократична і комуністична. Остання, щоправда, заборонена не тільки окупаційною владою, але й султаном. Найпопулярнішою і найчисленнішою вважають націоналістичну партію. Прагнення націоналістів — цілковита самостійність і незалежність Марокко. Пляни цієї партії прогресивні й модерні, але методи боротьби — безкомпромісові й терористичні. Демократична партія малочисленна і не має впливу на політику Марокко. Комуністів серед марокканців дуже мало.

Французька окупація Марокко

Першим французьким адміністратором Марокко був генерал, а згодом маршал Люї Леоте. Він урядував у Марокко від початків окупації (1912 р.) аж до 1925 року. За час його урядування султаном був Сіді Магомет Бен Юзеф V. Леоте вважається найкращим політиком. Характерною рисою його тактики було те, що він робив усе або майже все в порозумінні з марокканцями Він приготував пляни розбудови Марокко, запровадив європейські дільниці, розпочав будову автострад і залізнодорожної мережі, запроектував парки, врегулював лісову господарку, підніс до належного рівня аграрну продукцію, побудував шпиталі, сиротинці та приюти для бідних. Усе це, розуміється, обійшлося Франції дуже дорого, і ця мудра та занадто добродійна для марокканців політика Леоте не сподобалася Франції, і маршала усунули. Помер Леоте у Франції, але його тіло перевезено до Марокко і поховано в Рабаті. Марокканці називають маршала Леоте своїм батьком.

Роботу, яку розпочав Леоте, продовжували різні губернатори, але вже повільніше, а чималу частину запланованої праці було перекреслено цілковито. Такі зміни в політиці Франції супроти Марокко не сподобалися марокканцям, і події в Марокко почали набирати протилежного курсу, а дещо згодом почалася фаза визвольної боротьби. Цьому зворотові особливо сприяла Друга світова війна. Під час цієї війни, коли Франція сама опинилася під німецькою окупацією, сталося так, що Ма-

рокко окупували американці. Тоді саме появився в Марокко генерал де Ґоль з метою творити на території приязної колонії новий французький уряд в противагу урядові Петена, що пішов на коляборацію з гітлерівською Німеччиною. В склад нового французького уряду ввійшов — не без ролітичного тиску Москви — французький комуніст Торез, як міністер внутрішніх справ. Новий уряд де Ґоля в Марокко зайнявся збільшенням французької армії за рахунок марокканців і французів. Не спав і Торез: він обсадив усі адміністративні уряди, інстанції та стратегічні пости своїми і чужими комуністами! В цій роботі допомагали Торезові советські спадуни і зв'язкові, що безконтрольно вешталися слідом за альянтами. Коли альянти звільнили Францію, Торез вернувся до Парижу, а насаджені ним комуністи Марокко там і залишилися, щоб робити свою деструктивну роботу. За цю їх роботу Франція тяжко платила і платить ще й досі …

В часі війни ситуація в Марокко була тяжка. Всі продукти були на картки і населення жило впроголодь. По закінченні війни ситуація поправилася. Завдяки кліматичним умовам Марокко почало розвиватися швидшим темпом, ніж європейські держави, Піл натиском Москви і її агента Тореза комуністи пробували організувати й легалізувати в Марокко комуністичну партію, але султан не дозволив. Як наслідок цієї заборони в Марокко часто виникали інспіровані комуністами повстання. У цих повстаннях були замішані і росіяни, жиди та інші чужинні. Ці перші комуністичні заворушення треба відрізняти від пізніше повстань, що ними керували націоналісти в марокканських, а може й загальноарабських інтересах.

Зрозумівши ситуцію в Марокко, створену заграванням де Ґоля з Москвою та юдиними акціями Тореза, новий французький уряд, що його очолював Оріоль, змінив генерал-губернатора Марокко, зняв з високих посад деяких комуністів і призначив новим генерал-губернатором Марокко генерала Жуєна. Жуєн продовжував почату роботу уряду — прогнав із Марокко французьких комуністів, комуністів і прокомуністів росіян та всіх жидів-комуністів.

Після економічної та політичної стабілізації в Марокко почали напливати чужі капітали, в основному — швейцарські, шведські, французькі, бельгійські, американські, і Марокко вступило в фазу всебічної розбудови і розквіту. Але внутрішня національно-марокканська проблема та європейсько-марокка-

ські взаємини не були добрі. Національна чуйність марокканців постійно зростала, і вони домагалися урівноправнення з європейцями все більш настирливо. Виникали ускладнення і незадоволення населення.

Дім султана, в протилежність іншим султанам, які висдужливо співпрацювали з Францією, став на боці свого народу. Султан Бен Юзеф V категорично домагався від генерал-губернатора зміни політики — задоволення потреб, що їх добивалися марокканці. Коли напруження між генерал-губернатором і султаном стало нестерпним, Франція, давши Жуенові титул маршала, відкликала його з Марокко, і вимоги марокканців повисли в повітрі. На місце Жуена генерал-губернатором Марокко Франція призначила генерала Ґійома; замість поліпшитись, ситуація при новому генерал-губернаторові ще погіршилася. Криза цим разом перекинулась на самих марокканців. Через внутрішні тертя між собою марокканських провідників сталося так, що деякі шейки на чолі з марокканським пашею Ґляві виступили проти султана, ставши на французький бік. Не зважаючи на це, султан на коронаційній урочистості вимагав від французів зміни політики і самостійности для Марокко. В своїй промові султан одверто домагався, щоб французи — якщо не хочуть задовольняти вимог марокканців, — залишили Марокко. Напруження було небезпечно велике! В Маракеші марокканські змовники разом із французами підготовляли скинення султана, що й сталося згодом. Новим султаном Марокко став Сілі Арафа. Він у супроводі війська і своїх прихильників пішов походом до столиці Марокко — Рабату Султана Бен Юзефа V усунули тихенько і вивезли спочатку на Корсіку, а потім на острів Мадагаскар.

Новий султан був старшого віку й індиферентний, тому й виконував усі директиви французів беззастережно. В адміністративних урядах Марокко також зайшли зміни. Прихильники Бен Юзефа V відмовлялися співпрацювати з новим султаном — Сіді Арафом. Марокканці глибоко пройнялися зміною султана і почали бойкотувати всі зарядження нового султана і французьку владу. Відмовлялися працювати, не купували французьких виробів, перестали курити, не їздили автобусами й залізницею, працювали під час національних свят, закривали торгівлю на кілька днів чи тижнів, не працювали в п'ятницю тощо.

Все це дошкульно відбивалося на бюджеті Марокко. Пізні-

ше було ще створено широко розгалужену таємну організацію націоналістів. Кільканадцять тисяч молодих націоналістів заприсяглися вмерти за волю своєї Батьківщини і підписали присвяту власною кров'ю. Як наслідок цього почалася терористична діяльність у Марокко. Терор стосовано спочатку тільки до мароманців-зрадників, але згодом було його поширено і на французів; дещо пізніше терор набрав масового характеру. Така ситуація тривала два з половиною роки. Після кількох агентатів султан Сіді Араф залишив трон і виїхав до Танжеру. На трон султана повернувся Бен Юзеф V. Повернення улюбленого султана до Марокко було тріюмфальним! За тиждень перед приїздом Бен Юзефа V до Рабату всі готелі були зайняті, а народ три дні чекав надворі, щоб привітати султана. Це свято радоститривало два місяці — день і ніч — без перерви Лрй §®|>ій багатьох тисяч народу з цілого Марокко. Так шанобливо вітали марокканці свого улюбленого султана, що твердо й непохитно захищав права свого поневоленого народу і добивався державної незалежности Марокко.

Чужині, що живуть у Марокко

Чисельно найбільший чужий народ у Марокко — іспанці. Велика кількість еспанців поселилася у Марокко після громадянської війни в Еспанії та приходу Франка до влади. Більшість із них — прокомуністи і комуністи. Другий за кількістю чужий народ, що живе в Марокко, це португальці. Далі йдуть італійці, греки та інші.

Зі східньоєвропейських народів найбільші російська і так звана малоросійська еміграції. Це в основному залишки „добровольческой армии", що після поразки на Україні розмістилися вздовж середземноморського побережжя в Тунісі, Альжірі й Марокко. Може 30% цих поселенців це росіяни, а 70% становлять зросійщені українці та інші. Більша частина цих колишніх солдатів і старшин пішла добровільно до французького легіону, а решта розпорошилася робітниками на різних фізичних роботах та службовцями по урядах ті установах. Діставши громадянство після шести років життя в Марокко, більшість їх влилася в потік французького життя, але не асимілювалася. До Другої світової війни ця еміграція була більш-менш організована і нараховувала кілька тисяч осіб, але в дальшому ході часу стала підупадати, нидіти. Під оглядом релігійним і

культурним ця еміграція занепадає, пускається на крадіжки і пияцтво.

Після Другої світової війни, коли большевики досягли апогею перемоги, біля 80% цієї еміграції стали звеличниками червоних. Чимала частина їх добровільно зголосилася до совітського консула та совєтської місії, що приїхала до Рабату, і взяли совєтські пашпорти, прийнявши совеєське громадянство, Ці люди настільки вчаділи комуно-російською перемогою, що влаштовували коштовні бенкети на честь совєтської місії та консулів, де на сміх виявляли своє безглуздя, вивішуючи поруч портрети царя і Сталіна.

Коли ж французи заборонили совєтській місії приїжджати до Марокко та взяли під нагляд нових совєтських громадян, частина з них повернула совєтські пашпорти назад і відмовилася їхати „на родіну", до СССР; виїхало тільки декілька родин. Цікаво, що після цих подій ці „русскіє люді" вернулися знову до монархістичного табору і взялися за реорганізацію.

UNION DES ANCIENS COMBATTANTS DE L'ARMÉE
DE LA RÉPUBLIQUE DÉMOCRATIQUE UKRAINIENNE
Affiliée à la Fédération Nationale des Mutilés, Victimes de Guerre et d'Anciens Combattants
Fondée le 27 Mai 1927
Déclarée conformément à la loi à la Préfecture de Police de Paris le 5 Mars 1928
Récépissé N° 881 J.O. du 9 Mars 1928
245, Rue Saint-Jacques — PARIS (5e)
CARTE DE MEMBRE
pour l'année 1950
Le Bureau de l'Union des Anciens Combattants Ukrainiens en France certifie par le présent que Monsieur
LUTY Ivan
est membre actif de l'Union.
(Signature du titulaire)
Le Président :
Le Secrétaire Général :

Членська посвідка Об'єднання комбатантів Армії УНР при Федерації Французьких комбатантів, видана авторові на 1950 рік.

Українська еміграція в Марокко

Української громади в Марокко до приїзду нових емігрантів після Другої світової війни не було. В 1949 році в Марокко заснувалася перша українська громада з одинадцяти осіб, переважно комбатантів. З бігом часу громада збільшилася до 16-тн осіб. Члени громади збиралися щороку декілька разів — на збори, наради, реферати-доповіді, національні свята. Важкі умови життя не дозволяли на активнішу працю. В 1951 році було вперше в Марокко влаштовано свято Симона Петлюри з панахидою. В Рабаті були вивішені афішки французькою й українською мовами про цю академію і панахиду. Завчасу українці домовилися з російськими священиками про відслуження панахиди. На академію і панахиду запрошено американців, поляків, французів та інших чужинців. Коли ж українці й гості прийшли до церкви, то застали її замкнуту на два замки... Сумно й соромно признати, що до цієї російської церкви належать також і підсовєтські українці! Цим своїм лукаво-єхидним учинком росіяни хотіли зірвати свято Петлюри, але зірвали тільки панахиду, яка не відбулася, а свято-академію відсвятковано як належиться. Таких фокусів і провокацій з боку старої й нової, білої і червоної російської і малоросійської еміграції було чимало, але вони не захитали єдности і національної свідомости української громади. Перед марокканцями, які ніколи не

Організована й очолювана автором українська громада у столиці Марокко місті Рабат у день 25-ліття загибелі Головного Отамана Симона Петлюра.

бачили в Марокко організованих українців, навіть невеличка українська громада зуміла заманіфестувати свою окремішність від росіян і виробити добру опінію для українців серед чужинців у Марокко.

Українська громада складалася переважно з робітників за вийиятком кількох осіб з вищою освітою. Натомість стара російська еміграція, крім офіцерів різної раиги, мала й таких тузів, як граф Шереметьєв, граф Ігнатьєв (брат колишнього київського губернатора), князь Долгорукій, що жили в Рабаті, та Зноско-Боровський (малорос), що жив у Касабланці. Нова підсовєтська малоросійська еміграція до української громади не пристала; пішла вислужуватись російським монархістам, що займали до українців вороже становите.

За шість років мого перебування в Марокко (1951-1957) я пильно спостерігав усе і до всього приглядався, бо підневільне Марокко нагадувало мім невільну Україну, хоч окупанти були тут абсолютно нічим не подібні один до одного: в Марокко гуманні, людяні, а в Україні — безоглядно жорстокі, звироднілодикі, безбожні. Збираючи дані про минуле Марокко й сучасне, я часто порівнював патріотизм марокканців з патріотизмом українців; національну свідомість їх і нашу. І як у першому випадку, так і в другому мушу визнати першість марокканцям. Патріотизм і національна свідомість марокканців одвертіші й очевидніші. Їх видно кожному, хто побув у Марокко навіть день-два. У нас натомість про національну свідомість треба розпитувати в людей, бо її голим оком не вловиш. Та й патріотизм наш законспірований, затаєний десь глибоко всередині. Назовні він проривається не часто, не завжди в пору й не належно обдумано; частіше спалахує для того, щоб блиснути і погаснути, не спаливши своїм спалахом зла і не принісши добра Україні.

* * *

Тут я описав коротенько в загальних рисах арабську країну Марокко та змагання марокканців за визволення своєї Батьківщини. Я вказав і третього чинника, що нацьковував одних на одних, щоб самому запанувати. Але марокканці зрозуміли це, духовно об’єдналися й обрали собі одну-єдину мету: визволення з неволі й самостійність! Чого й добилися. Цей чин марокканців дає нам хороший приклад і здоровий розсудок на наше сьогодення і наше майбутнє, бо ми й досі ще не здали

патріотичного іспиту перед своєю поневоленою Батьківщиною.

Ми щороку святково відзначаємо роковини відновлення державної самостійности України 1918 року, а червона Москва І далі тримає нашу Україну закутою, як безвольну колонію, держить її в цупкому зашморзі, як циган ведмедя на ярмарку, і дурить наївний світ суверенною самостійною Україною. І в той самий час розкрадає духовні й матеріяльні багатства України, денаціоналізує українців насильним переміщуванням по загарбаних чужих землях „нєісходімой і нєоб'ятной родіни", мучить смертельною каторгою по тюрмах і концтаборах найкращих синів і дочок України, тероризує, морить голодовою смертю, калічить дитячі душі атеїзмом і рабським вислужннцтвом перед загребущою Москвою — цим наснажним джерелом атеїзму і утопійних марксо-ленінських ідей.

Тепер ми живемо у вільному світі й на нас спадає ввесь тягар патріотичного обов'язку допомогти нашому народові визволитися з комуно-московської неволі. Тож мусимо придивлятися і вчитися як досягали визволення інші народи. Для цього мусимо вивчати й методи наших ворогів і бути завжди однодушно готовими до лицарського чину, бо самостійність без жертви крови й життя нікому не дається. Нашим завданням було і є освідомляти і попереджати вільний, світ про те, що несе йому безбожний московський комунізм, яка справжня дійсність комунізму прихована червоними прапорами і чорною брехнею безсовісної пропаганди!

Якою ж дорогою нам іти? .. Розум і досвід кажуть: дорогою всеукраїнської єдности, однодушної згоди, одностайного чину, а не дорогою партійщини і реґіонально-земляцького дроблення! А як у нас?. . Замість єдности і створення потужної сили, ми — розсварені партійними баламутами, поділені на галичан, волинян. лемків, буковинців, наддністрянців, наддніпрянців і т. д. Замість плекати й виховувати щирих патріотів Матері-України, ми вирощуємо сварливих партійців та патріотів рідних загумінків, то зменшують у своїй вузькій уяві велику й багату Україну до своєї волости. В цьому розумінні марокканці нас переросли і перегнали! Марокканці — одновірці, в них одна віра, не таке роздвоєння християнства як у нас, тому й з релігійного погляду вони монолітніші за нас. Це ті плюси марокканців, то допомогли їм стати вільними в самостійному Марокко!

Хто з нас не провинився перед Батьківщиною? Всі провинилися! Кожний зокрема, і всі разом. Без нашої провини не була б Україна в неволі. Але хто з нас до вини признається? Ми винуємо воріженьків, звинувачуємо чужі ідеї, спихаємо вину одні на одних, а себе робимо чистими і безвинними перед Батьківщиною. Ми хвалимо, прославляємо, окаджуємо димом тиміяму своїх партійних і церковних кумирів, не помічаючи того, як самі чадіємо в цьому кадильному димі, втрачаємо здоровий глузд, логіку й відчуття міри, прирівнюючи наших немічних ідолів до неповторно великих мужів минулого України! Чіпляємо своїм вождям ярлики незаслужених заслуг перед Україною, кривдимо Богдана Хмельницького і Петра Могилу безглуздим прирівнюванням до них наших безкебетних пігмеїв у політиці й вірі. Погляньмо на інші народи, хто в них за політичним стерном. А в нас як? Кожний Степан — сам собі пан! Кожний Грицько чи Стецько робить, що хоче, їде куди хоче, торгується й домовляється з ким сам хоче і то як представник України... Це ж абсурд! Нащо дурити чужинців і себе самих? Хто з чужинців не знає того, що поневолена Україна не може делегувати свого представника до чужих держав чи релігійних центрів. Брехнею, лукавством, заздрістю і ненавистю не допоможемо Україні визволитися з ярма неволі!

Не можна любити Бога справжньою любов'ю ненавидячи рідного брата. Не можна говорити про справжню любов до України ненавидячи брата свого, що живе своїм розумом, що має свої особисті смаки й уподобання, своє цінування і свої критерії. Засобами щурячої конспірації можна вибороти тільки владу рідної кліки чи мафії, але волі при ній Україна не буде мати. Змовою з чужими інтервентами також не принесемо Україні втіхи, бо — „хто визволить кого — в неволю візьме". Отже, воля і самостійність України тільки в любові нашій, в отому братолюбному закликові нашого Пророка — „обніміте ж, брати мої, найменшого брата"! Запалаємо щирою взаємобратерською любов'ю — настане всеукраїнська єдність, згода, однодушне прагнення, і Україна буде такою, як повинна бути — рівною між рівними — суверенно-вільною, самостійною, ні від кого незалежною. Злобою ж у сліпій ненависті брата до брата волі Україні не здобудем і душі свої запропастимо в гріхах тяжких перед Богом.

Єпископат УАПЦ на еміграції на чолі з митрополитом Полікарпом і члени Митрополичої Ради після сесії при Церкві св. ап. Симона Зилота в Парижі (сидять зліва направо): протопресвітер Володимир Вишневський, єпископ Олексій Пилипенко, митрополит Никанор Абрамович, митрополит Полікарп Сікорський і архієпископ Іван Данилюк. Це фото надіслав авторові митрополит Полікарп з признанням за його жертовну працю для добра УАПЦ.

* * *

Приїхав я з родиною 1951 року до Марокко. Хоч це вже було на шостому році після капітуляції розгромленої нацистської Німеччини, але Марокко, як і всі інші країни, латало свої фізичні й економічні діри і працю чужинцеві знайти було не легко. Довелося немало находитися та постукати не в одні двері. Нарешті, завдяки знайомим американцям, а ще більше, мабуть, своїй непосидющості, я влаштувався на працю у великій французькій фірмі в Федала, що заготовляла фрукти, овочі й городовину для постачання ринків та оптових крамниць. Я мав доглядати за доброякісним виконанням праці робітників, чистотою, ретельним сортуванням та солідним опакуванням продуктів. Перебирали, сортували і складали городину й овочі жінки. Кожна жінка-мати могла брати з собою на працю дочку-підростка, як допоміжну силу. Цим підросткам платили мізерні сантіми або й зовсім нічого не платили, хоч їхня шустра вправність давала інколи більшу й кращу продукцію, ніж старших віком робітниць; їхня праця йшла цілковито на рахунок матерів. У фірмі панував суворий „закон", що ніхто з робітників не мав права їсти жодних продуктів. Для того, щоб ніхто з робітників не ігнорував „закону", фірма оплачувала потрібну кількість арабів-марокканців, і вони сумлінно стежили, щоб ніхто з матерів чи підростків не наважився їсти продуктів фірми. Коли ж приловили когось на гарячому „злочині", що кинув ягоду в рот чи горошину, то, хто б він не був, карали биттям. І били брутально, без найменшого милосердя навіть до підростків-дітей!.. В мої обов'язки входив і нагляд за цими гарапниками-арабами, і там, де було треба, я мав би їх підбадьорювати, щоб міцніше били... Виходило, в моєму розумінні, що я також мав бути гарапником, але старшим — не цим, що б'є, а цим, що підбадьорює бити.

З усім у фірмі я погоджувався і все в мене там ішло добре, але з обов'язковим „законним" биттям робітників я не міг ніяким чином погодитися. Це огидне биття жінок і підлітків мучило мене і нервувало, але я старався його „не бачити". І хто кого бив?.. Марокканці — марокканців! Свої — своїх... НІ, я проти такого „закону"! Дивлячись як араб-марокканець періщить без жалю таку арабку-марокканку як і він, мені спало на думку, що й на моїй Україні ворог-окупант, проти якого я кілька років боровся зі зброєю в руках, так само наймає без-

душних покидьків суспільства з-поміж українців, щоб били українців — жінок і дітей, які відробляють кріпацьку повинність на ланах державної панщини, щоб вони не збирали колосків на стерні „не обкрадали держави дозрілого соціалізму і недозрілого ще комунізму".

Довгенько терпів я, тамуючи в серці обурення проти заведеного в фірмі „порядку", а нарешті не стерпів і пішов до господаря. Почав йому доводити, що тепер уже 20-й вік, що биття вийшло з моди давним-давно, як нерентабельний засіб корегування людських вад. Зрештою, кажу йому, це гріх перед Богом і сором перед людьми бити людей!

— Що, що?.. Кажеш, не бити? — вилупив очі на мене француз, упевняючись, мабуть, чи я жартом, а чи серйозно почав із ним розмову. — „Не бити", — повторив із сарказмом і зайшовся, червоніючи на обличчі, диким реготом. — Не бити — це значить дати волю цим свиням, хай жеруть досхочу, чи не так? Та вони ж усе стереблять, а для мене це — знаєш що? Банкрутство! Банкрутство, якого я боюся й не хочу. Тому тре= ба бити, бити!

— Я й на мислі не мав того, чого ви боїтеся і чого не хочете, — почав я. — Я просто казав і кажу не бити і не звертати ніякої уваги на те, чи хто що їсть чи не їсть. Хай їдять. Поїдять два-три дні й перестануть. А якщо й їстимуть, то дуже мало; вони не з'їдять ні десятої частини того, що фірма витрачає на цих наглядачів, що б'ють жінок і дітей, щоб не їли, а самі їдять, ще й додому носять.

Так і залишилось — не переконав ні я його, ні він мене. Але після того биття для мене стало ще більш огидним, нестерпним. Одного дня, вже перед вечором, помітив гарапник, що дівчатко-підліток тримало в руці жовту сливу і як звичайно, взявся її бити. Підбіг я до нього і так по-щирому обкалатав його з усіх боків кулаком, що мені аж на душі полегшало. Це був для мене прощальний день із фірмою „Джан". На другий день мене звільнили з праці, бо не впорався з завданням: замість підганяти араба, щоб дошкульніше бив жінок, — найняв боки арабові!

Так я залишився без праці. Почалося знову ходіння та розпитування як би то де влаштуватися на працю. За недовгий час мого перебування в Марокко нажив я собі чимало приятелів, а ще більше знайомих, І всі вони хотіли допомогти мені своїми порадами. Серед них найшлися й фахові будівельники-

столярі, що радили мені купити землю під будову житлових будинків та спільно з ними взятися за це прибуткове, як вони казали, підприємство. Саме трапився відповідний участок землі в гарній комерційній зоні, і я дав завдаток. Коли ж я сказав про це майстрам і запропонував, що можемо починати працю з будовою мешканевих домів, то мої дораджувачі-фахівці почали чухатися і нарікати, що не мають грошей, що хтозна чи той задум буде мати успіх і т. д. Я побачив, що треба мені думати самому і не покладатися на чужий розум і поради.

Думав я, передумував і сяк і так, і вирішив таки братися за комерцію, яку я змалечку полюбив. Добре, але до комерції з голими руками не візьмешся; для комерції треба мати гроші, в комерції ж основне — гроші, а в мене їх немає... Але тут же песимізм десь подівся, а на його місце прийшла оптимістична думка: „Маючи гроші, хтобудь може почати комерцію, але спробуй зробити це без грошей!.. " І я остаточно пустився йти в комерцію так як є, без грошей. Відкрию харчову крамницю, — постановив собі твердо і невідклично. Місце для крамниці я вже мав, і то не абияке місце, — напроти багатющого люксусового маркету „Калльо", через дорогу. Величезний контраст між крамницями-сусідами — люксусовим маркетом Калльо і моєю бідною, примітивною крамничкою — шкодити не буде, особливо мені. . |

Купив я молотка, пилку, гибля, дощок і цвяхів та й почав майструвати: збивати риштовання, гиблювати й прибивати полиці для розміщення товарів, скалатав і прилавка-лялу, ще й холодильню сам придумав, бо без неї в Марокко не обійдешся: теплого пива араб не купить! Правду сказавши, майстер із мене незавидний. Я старався різати дошки рівненько та збивати цвяхами їх якомога акуратно, а воно чомусь виходило в мене навпаки, не так, як я хотів. Спочатку я сушив собі голову, що меблі мої виходять у мене якісь карикатурні, а потім махнув рукою, сказавши: „Як би ти. Іване, не старався, то таких меблів, як Калльо має, ти не змайструєш!" І я з цією думкою погодився. Чим кривіше — тим смішніше, — кажуть, то нехай буде смішне — веселіше буде.. ,

Так поволі я вмеблював і помалював свою майбутню крамницю, вже й патент на торгівлю викупив, залишилося тільки купити крам, і — торгуй, Іване! Купити крам, але за що? Останні франки повитрясав на дошки та цвяхи. Кажуть, що гур-

тівні дають товари на кредит, і це правда, але це стосується до старих комерсантів, які давно вже працюють у комерції, що виробили собі добру марку, а я ж — новачок та ще й чужинець, що не дає собі ради з французькою мовою.

— Ольго, — кажу я до своєї жінки, — продавай свої вишивки, нема ради.

— Що, що? Вишивки продавати? А хто їх тут купить? Хто їм ціну знає? А за будь-що я їх не продам! Я десятки років стьобала, сліпала над ними ...

Це правда. Я й чекав, що Ольга таке мені скаже. Я її розумів. Але мало-помалу розійшлася чутка, що Ольга продає свої вишивані хатні речі: настільники, серветки, рушники, фіранки, пошивки, простирала, доріжки тощо, і почали знайомі жінки приходити, щоб подивитися. Оглядали й охали, ахали, цмокали з дива, хвалячи, впивалися красою кольорів і якістю роботи, але на оглядах все 1 кінчалося. Аж одного дня приїхав автом якийсь панок із молодою жінкою (здається, обоє жидівського роду) і просить, щоб їм показати вишивані речі. Коли вони побачили вишивки, що грайливо мерехтіли кольорами веселки, то очам своїм не вірили в захопленні, особливо молода пані.

— Купимо все! — кажуть — Кажіть ціну за все разом…

Ціну сказати... Так то сказати, як ми й не думали над цим ніколи, а тут так раптом: „Кажіть ціну". Яку ж ціну подати?.. Але вмить мені пригадалися Ольжині слова: „За щобудь не продам", і я сказав таку ціну, що веселі купці посумніли з ляку й поїхали.

— Та й зацінив же ти, як за рідну маму! — ніби гнівно сказала Ольга, приховуючи цим своє задоволення, що не розлучилася зі своїми вишивками.

Але не довго Ольга любувалася вишивками. Не минуло й тижня, як зачарована красою вишивок молода пара знову приїхала, і ми, поторгувавшись трохи, продали їм дещо. Так вони приїжджали майже щотижня, поки не викупили всіх вишивок, що були призначені для продажу. З жалем і зідханням розлучалася Ольга з кожною вишиваною річчю, але вторговані гроші скріплювали базу та підштовхували вперед мою крамницю. Це мене радувало, але денні торги мої не більшали, і це мене не тішило. „Багатіння" моєї крамниці асортиментом товарів не могло конкурувати з багатющим і люксусовим „Калльо", і всі

клієнти, що могли б бути й моїми, йшли до „Калльо", а до мене потрапляли випадкові подорожні та араби, навіть ті, що працювали в „Калльо", щоб випити „з-під поли" пива. (Арабам заборонялося продавати пиво, але знайомі поліцаї казали мені: „Продавай так, щоб не було свідків".) Тож мій сусід через дорогу, Калльо — власник шикарного маркету „Калльо", — не мав причини гніватися на мене, бо клієнтів його я не переманював до себе, але на мої привітання Калльо не відповідав, — просто „не бачив" мене. Це, мабуть, із гордощів француз у Марокко ігнорував мене, як бідного чужинця, не вважаючи себе чужинцем у Марокко ...

Час ішов. Минали дні й тижні, а мої прибутки не кращали. Хоч я й любив комерцію, але ставши реальним комерсантом без капіталу, без знання мови, серед чужого оточення і звичаїв, я вже починав нарікати на себе, чому я взявся за торгівлю, коли вона така скнара, що не дає мені належного прожитку. Сиджу в крамниці, ніхто не перешкоджає думати й передумувати невеселі думки, що насідали на голову, як раптом перебив їх (може, новий клієнт?) несподіваний чоловік, увійшовши до крамниці.

— Ви русскій? — запитує, привітавшись.

— Українець, але по-русскі розумію і можу говорити, — відповідаю

— Ето всьо равно, — з усмішкою на веселому обличчі сказав інтелігентний і симпатичний з виду чоловік.

„Ну то й чорт з тобою, як для тебе „всьо равно", — подумав я, але не сказав нічого.

Так почалося наше знайомство і розмова. Цікавий і допитливий Іван Федорович (так, знайомлячись, він себе назвав) розпитував мене з якої місцевосте я родом, коли і де і проти кого воював, коли і як дістався на еміграцію і куди саме. При цьому і про себе розповів дещо. Казав, що він капітан чорноморського флоту і що після поразки першим його пристановищем на чужині був Париж. А на мої нарікання, що тяжко живеться, що комерція „не йде", Іван Федорович зареагував щирим сміхом-реготом.

— Іване Макаровичу! Скажіть мені — чиє це приміщення, чия крамниця?

— Моє, — кажу.

— І ви нарікаєте, що вам біда?! А що б ви сказали, був-

ши на моєму місці? Слухайте. Опинився я на еміграції зовсім не приготований до неї. Фаху — ніякого. Гроші, які мав — розійшлися. їсти нема за що купити, переспати нема де, костюм і білизна тільки ці, що на мені... Що ви скажете? Правда, і ліовою в мене було добре, дякуючи ґувернантці-француженці, що з дитинства мене виховувала. І ось у такому мізерному становищі — в Парижі! — пішов я з моїм товаришем по недолі шукати якогось заробітку. Трапилась праця: бити каміння на шосе; іншої не було. Бити каміння треба було або сидячи, або стоячи на колінах. Так чи так, то штаням моїм амба, а вони ж у мене одні! Пробували ми з товаришем обмотуватись грубим папером від черевиків аж до пояса, щоб цим рятувати штани від нищення, але папір швидко дерся, не витримував. Бити тяжким молотком каміння голодному і невиспаному чоловікові, уявіть собі, навіть при найкращому оптимізмі, не легко і не весело. При такій безперспективності підштовхнула нас думка кинутись на хитрість. Тратити ми не мали чого, бо все вже втратили. Зароблені солоним потом кількаденної праці гроші ми щадили, відганяючи голод сухим хлібом і водою, а в суботу винайняли для себе бальові костюми і пішли до клюбу морських офіцерів на танці. Пристойности нам не бракувало, уміння тримати себе в рамках доброго виховання серед вищої соціальної сфери мали з дитинства, з мовою, особливо в мене, клопоту не було; єдине, що кидало підозру на нашу аристократичність, були руки — покалічені, побиті, з синяками наші руки! І що ви думаєте? — нам повезло! Я в першому танці полонив, як пізніше виявилося, молоду вдовичку морського офіцера. З нею й одружився. Дякуючи її широкому знайомству і впливам, я сьогодні на доброму становищі й живу, так би сказати, у вибагливих достатках. І товариш мій одружився. Так то ми звільнилися від биття каміння на шосе. Тож і ви, Іване Макаровичу, не беріть глибоко до серця своїх невдач. Час і терпіня все міняють, змінять і ваші теперішні недостатки. Дечим і я вам поможу: замовлю для вас ікру й рибу з Ірану. Ці продукти приваблять до вашої крамниці багату клієнтелю. Будьте певні. Я вам пошлю таких клієнтів, що вам і на гадку не спадало!

Отак, хто його знає звідки взявся незнайомий чоловік, познайомилися, наговорив мені „сім верст до небес" про себе, та ще й мене підбадьорював, скріпляв надії, пообіцяв дещо і по-

їхав, може, й не побачимось більше, — думав я, сидячи в крамниці після того, як розпрощалися з говірливим і веселої вдачі русаком (а може й нашим?) Іваном Федоровичем. — А все ж таки, хоч вій балакун, але не чванько, не задавака і по очах видно, що не жульман.

Як і передніше я щоранку вставав, снідав і йшов до крамниці. На пальцях рахував нових клієнтів, що мало-помалу прибували: американці бігли на коньяки, а французи на віскі. Мої денні торги помаленьку соліднішали. Коло моїх знайомих у Рабаті більшало. Про симпатягу Івана Федоровича я вже почав навіть забувати. Аж одного якогось дня під'їхала вантажна автомашина і зупинилсь перед моєю крамницею. Заходить шофер з накладною в руці й запитує чи я Іван Лютий-Лютенко, а почувши від мене, що так, взявся зносити з автомашини пачки й пакунки Дав мені підписати копію накладної та й поїхав.

— Що воно таке? Звідкіля і що? — запитую сам себе. — Я ж, здається, останнім часом нічого не замовляв... — Оглядаю пачки-пакунки, дивлюся на адресу: Іран. — Я ж з Іраном не маю ніяких контактів. Що це може бути? — напружую пам'ять. — А-а-а, це певно те, що пообіцяв Іван Федорович! — вигукнув я. Так воно й було. Це була дорога й прехороша риба та червона ікра з Ірану. Накладна вказувала ціни риби й ікри та загальну їх суму, вже заплачену кимсь. Ясно: все це замовив і заплатив за нього Іван Федорович, адреси якого я не мав і навіть прізвища його не знав, щоб розшукати в телефонній книзі.

Розпакувавши все це, купив льоду, пообкладав довкола, щоб не псувалося, поставив потроху всього у вітрині на показ: дивіться, мовляв, що я маю; такого добра і в „Калльо" не купите! Клієнти мої з дива не виходили, цмокали, дивлячись на рибу та ікру, але купували на дека. Я вже й побоювався, що я так ітиме торг, то я тільки на лід уторгую. Але за два чи три дні після цього приїхали до мене дві пані автом із шофером. З розмови стало відомо, що це росіянки, мати і дочка — жінка еспанського амбасадора в Марокко. Вони й зробили в мене перший закуп ікри й риби на таку суму, що я з утіхи аж шД стелю підскочив! Від'їжджаючи дочка сказала, що вони справляють якесь прийняття і що в них будуть всі амбасадори та інші визначні гості з Рабату і що вони будуть усім рекомендувати мою крамницю. І це справдилося. Вони мені зробили таку

рекляму, що я не встигав замовляти в Ірані рибу й ікру. В мене робили закупи риби й ікри майже всі амбасадори й багачі з Рабату. Сам султан Марокко відвідував мою крамницю. Тож імпортованою рибою, ікрою, коньяками, віекі та найкращими винами я обслуговував заможну й вибагливу „знать" Рабату й околиць. Я вже випростався, підняв голову, не кулився, не горбився як спочатку було; почав багатіти. Вже й Калльо, що колись не помічав мене і не відповідав на мої привітання, почав „бонжурити" мене при зустрічах.

Найгірше вже пережилося, найтяжче було вже за нами. Саме почали жити спокійніше й заможніше, як прийшло повідомлення з американської амбасади, що нам прийшла черга виїжджати до США, бо ми записалися на квоту кілька років тому. Що було робити? Обидва сини— Олександер і Юрко — були вже в Америці. Так ми в 1956 році спродали все, що мали, в Рабаті та й поїхали до Америки.

Е П І Л О Г

З Марокко до Сполучених Штатів Америки я привіз 18 тисяч доларів. Поселившися спочатку в Нью-Йорку, я купив тут комерцію содовою водою і втратив на цьому 10 тисяч долярів — підвели свої земляки. Тоді я перейшов на харчові продукти, заклавши фірму „Вікінг", яку провадив понад 30 років з дружиною й синами. Я продавав квашену капусту й огірки, бурячки, гірчицю, біґус та інше в готовому стані.

Ще й досі беру активну участь у церковних, комбатантських, комерційних та громадсько-політичних антикомуністичних організаціях. Багато жертвую на різні американські й українські інституції та церкви. Мій дім завжди гостинно відкритий для багатьох українців з усіх частин Америки.

Як старий холодноярський повстанський отаман, ніколи не змінював і не зміню своїх позицій боротьби з комунізмом, що поневолює мою улюблену батьківщину Україну, завівши в ній найжорстокішу в історії людства експлуатацію колись вільних, заможних і життєрадісних людей.

Не втрачаю віри в пророцтво Тараса Шевченка, що „повіє вогонь новий з Холодного Яру", бо в ньому не гасне іскра ще з часів нашої саможертовної боротьби за волю українського народу, за Українську Народну Республіку й за вільну в ній Українську Автокефальну Православну Церкву, яка відроджувалася 65 років тому під охороною українських лицарів Зимового походу й героїв-партизан з Холодного Яру.

К і н е ц ь

Дружина отамана Лютого-Лютенка пані Ольга з дому Лавренчик з містечка Іванцевичі на Поліссі — вірна подруга життя з 1925 року, мати сина Юрія, невтомна й роботяща господиня, гостинна до всіх дорогих сподіваних і несподіваних гостей, яких ніколи не бракувало в домі та на фармі цього зразкового подружжя. Пані Ольга — основний рушій фірми Вайкінґ Фуд Ко. по вирощуванню і засолюванню капусти, огірків і помідорів за власними рецептами ще з батьківщини, скромна й маломовна, щира й сердечна людина, якою Бог обдарував вдячного Йому автора — мужа і батька.

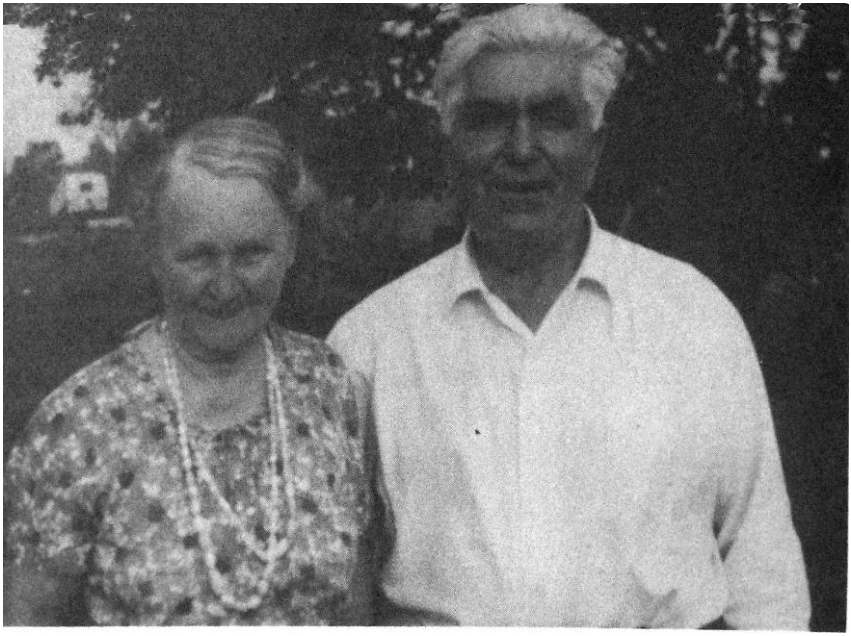

Подружжя Іван і Ольга Лютий-Лютенко в роки життя і праці на власній фармі в Бавнд-Бруку, штат Нью-Джерзі, де вони 30 років провадили фірму Вайкінґ Фуд Ко.

Піднесення українського національного прапору на щоглу коло ратуші в м. Нью-Бронсвік у присутності групи українських громадян і майора міста. На фото: жінка-майор міста підносить прапор, посередині — автор.

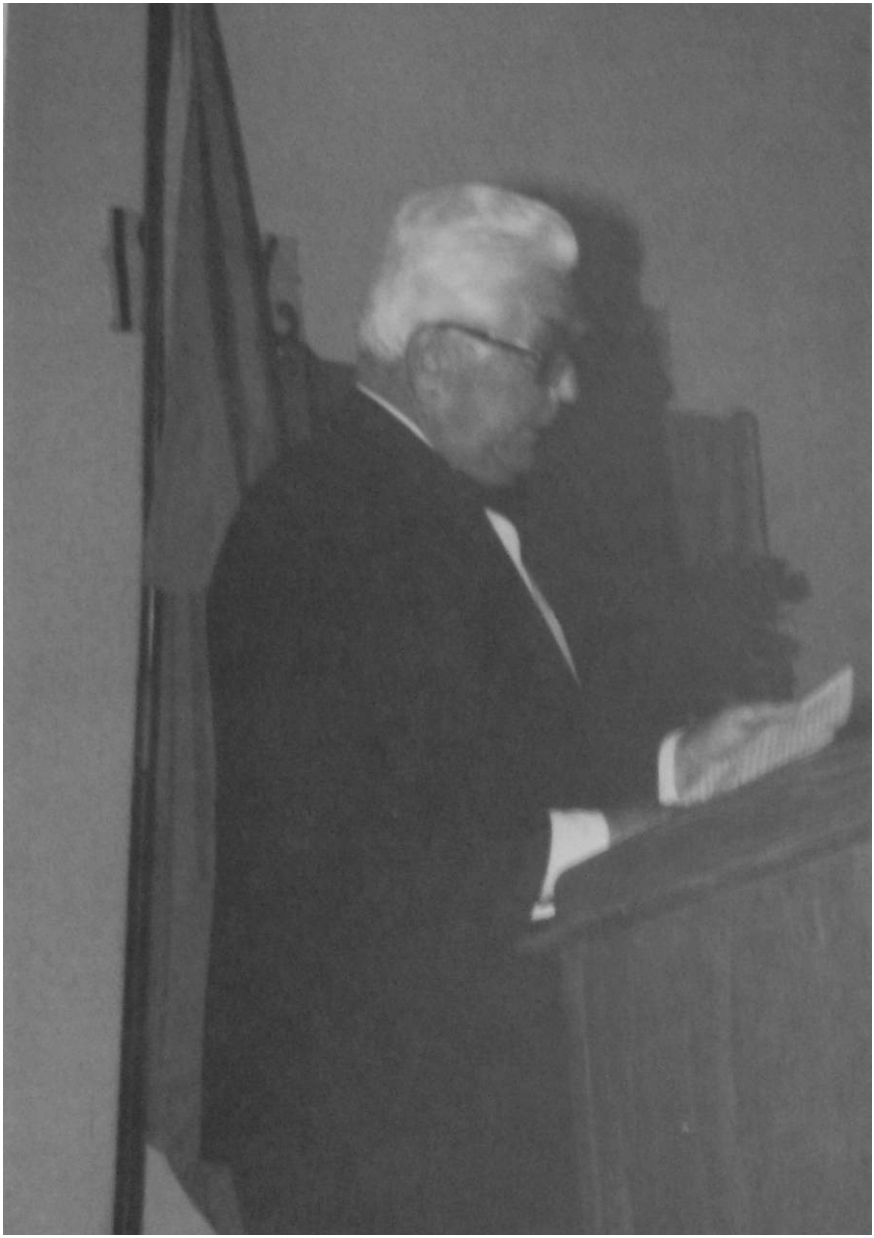

Автор проголошує реферат про Головного Отамана Симона Петлюру на вшануванні його пам'яті українськими комбатантами і громадою в Бавид-Бруку. (1976 рік).

Отаман Іван Лютий-Лютенко в товаристві побратимів по зброї в боротьбі за Українську Народну Республіку — ген. Аркадієм Валійським (перший з правого боку) і майором Яковом Фартушним (посередині) в Бавид-Бруку.

У гостинному домі автора за столом (сидять зліва направо): майор Я. Фартушний, ген. Борис Барвінський, господар; стоїть — командир УПА Максим Скорунський.

У гостині в Івана й Ольги Лютих друзі в Бавид-Бруку.

Довголітні друзі й співробітники в Українському Кооперативному Союзі в Холмі А. і Є. Катренки коло своєї альтанки в Австралії (1974 рік).

Подружжя Лютих і син Юрій з групою гостей на чолі з о. Павлом Шадурсяким і паніматкою Марією на фармі в Бавид-Бруку.

Щасливе подружжя Ольга й Іван Лютий на дозвіллі.

Д-р Михайло Шигера з дружиною Данусею гостили в себе автора, його дружину й сина Юрія.

Проф. Василь Завітневич і автор дякують на похороні в церкві-пам'ятнику (1982 рік).

Після похорона земляка і приятеля Миколи Дацька-Заховайка на цвинтарі в Філадельфії отаман І. Лютий-Лютенко, Петро Бабич і протопресвітер Олександер Биковець (1981 рік).

Приятелі в Нью-Йорку Артем і Євдокія Зубенки загостили до автора на фарму

Родина Смирнова з Полісся на фармі Лютих

Храм-пам’ятник св. ап. Андрія Первозванного.
С. Давид-Брук, Н. Дж. (архітект Юрій Кодак)